

Šerbo RASTODER*

ZAŠTO JE „NESTALA” CRNOGORSKA DRŽAVA 1918?

U knjizi *Vanished kingdoms, The history of Half — forgotten Europe*¹, autora Normana Daviesa, jednog od najvećih intelektualaca današnjice (objavljenoj u Engleskoj, Kanadi, Irskoj, Indiji, Novom Zelandu, Južnoj Africi, Australiji), u kojoj razmatra fenomen nestanka kraljevstava (država) i u kojoj značajan prostor (576–620) posvećuje Crnoj Gori — postoji inspirativan poticaj za promišljanje o ovom pitanju.

Knjiga *Izumrla kraljevstva* Normana Dejvisa bavi se fenomenom brojnih država kojih danas nema. Razmatranje pitanja Crne Gore započinje rečenicom: *Crna Gora je članica Ujedinjenih nacija, primljena u članstvo 28. juna 2006. godine*. Time je ovaj autor u stvari saopštio da je ovo *izumrlo kraljevstvo*, za razliku od brojnih drugih navedenih u ovoj obimnoj knjizi, *vaskrslo* početkom XXI vijeka u novim istorijskim okolnostima. Ta činjenica motivisala me je da postavim pitanje zašto je „nestala” crnogorska država 1918, ne zato što se ne slažem sa odgovorima pomenutog autora, već više zato što mislim da se *nestanak* bilo čega može promatrati i kao početak *nastanka* nečeg drugog. Upuštajući se u navedenu intelektualnu avanturu, tragajući za uzrocima *nestanka* crnogorske države, nužno smo se morali ograničiti na analizu tek nekoliko ključnih uzroka, potpuno svjesni da bi neka slična analiza mogla

* Akademik Šerbo Rastoder, CANU

¹ Vidi: Norman Davies, *Vanished kingdoms, The history of Half — forgotten Europe*, Pinguin books, 2012. Posebnu zahvalnost dugujem prof. dr Nebojši Vučiniću zahvaljujući čijoj predusretljivosti sam dobio primjerak kopije ove knjige, čije je prvo izdanje bilo rasprodato brzo nakon objavljivanja.

ukazati i na brojne druge od kojih ćemo se ipak opredijeliti za: vojni, pravno-politički, diplomatski i socijalni aspekt ovog pitanja.

Vojni aspekt problema trebalo bi da nam ponudi odgovore na sljedeća protivurječna pitanja: *Da li je 'stvaranje jugoslovenske države'² jedan od rezultata Prvog svjetskog rata i da li je 'ponašanje' Crne Gore u tom ratu³*

² Povodom stogodišnjice nastale su brojne naučne studije o ovom pitanju. Jedna od najznačajnijih svakako je ona brojne grupe autora iz svih bivših jugoslovenskih zemalja: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd, 2017, koja je objavljena na južnoslovenskim i engleskom jeziku. Prof. dr Božidar Jezernik u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Jugoslavija, zemlja snova*, Beograd, 2018, Biblioteka XX vek, o ovom fenomenu razmišlja na posebno zanimljiv način: *Sto godina je proteklo otkako se rodila Jugoslavija i više od četvrt veka otkako je u novim balkanskim ratovima ova zemlja nestala sa geopolitičke karte sveta. I pored toga, sve do danas ona ostaje jedna velika nepoznanica, zagonetka. Doista, naše znanje o Jugoslaviji može nekog da podseti na jednu indijsku priču u kojoj se govori o tome kako su slepi ljudi došli do toga kako izgleda slon tako što su ga dodirivali rukama. Svaki od njih dodirnuo je drugi deo slonovog tela, pa je jedan — dodirnuvši njegovu nogu — utvrdio da liči na drvo, drugi — dodirnuvši slonov rep — da liči na zmiju, i tako dalje. To je, prema nekim verzijama ove priče, izazvalo svađu i tuču između ljudi koji su slušali ova različita mišljenja o slonu. Vidi: Božidar Jezernik, *Jugoslavija, zemlja snova*, Beograd, 2018, 5.*

³ O Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu vidi: D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914–1916*, Podgorica, 1994; A. Drašković, *Mojkovačka bitka*, Beograd, 1991; Podgorica, 1996; *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta Crne Gore, knj. 2, Podgorica, 1998; D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd, 1962; D. Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989; M. Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica, 1999; Ž. Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica, 1997; V. Vučković, „Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore”, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* (Beograd) 2 (1959); D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Podgorica, 2007; D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925, Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd, 1998; Š. Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Zbirka dokumenata, I–IV, Bar, 1997; D. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000; D. Živojinović, *Kraj Kraljevine Crne Gore: mirovna konferencija i posle 1918–1921*, Beograd, 2002; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I–II, Podgorica, 2004; D. Vujović, *Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, CANU, 1981; Rastoder, Šerbo, „Petrovići u egzilu — suton jedne dinastije” (saopštenja s Međunarodnog naučnog skupa „Dinastija Petrović” — CANU (27–30. X 2001); „Dinastija Petrović Njegoš II”, CANU, 60, 2002, 227–303; Rastoder Šerbo, „Črna Gora prez XX vek (kratk pregled)”, *Meždunarodna politika*, knj. 3, 83–104, knj. 4, 7–26, Sofija, 2007, Jugozapaden universitet „Neofit Rilski”, Pravno-istoričeski fakultet; Rastoder, Šerbo, „Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925)”,

u bilo čemu bilo suprotno interesima Antante kao pobjedničke koalicije kojoj je Crna Gora pripadala? Pri tome imamo na umu česte optužbe o *neiskrenom* držanju Crne Gore, posebno kralja Nikole, tokom rata, o *ženskoj odbrani* Lovćena, saopštavanju od strane nekih istoričara⁴, te o postojanju navodno tajnog ugovora i, saglasno tome, tajnih pregovora Crne Gore i Austrougarske⁵. Iako danas pouzdano znamo da su sva navedena pitanja ideološka konstrukcija anticrnogorske propagande, ipak treba podsjetiti na neupitne činjenice. *Ulazak u rat*. U julsjoj krizi 1914, izazvanoj u Sarajevu atentatom na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, Crna Gora je bezuslovno stala na stranu Srbije. Istoga dana kada je Austrougarska objavila rat Srbiji, kralj Nikola je objavio ukaz o mobilizaciji, a već 6. avgusta Crna Gora je zvanično objavila rat Austrougarskoj, ignorišući pritom obećanje njene diplomatije da u slučaju neutralnosti može računati na teritorijalne ustupke (Skadar). Solidarišući se sa Srbijom i pozivajući se na odluke Crnogorske narodne skupštine od 1. avgusta, kralj Nikola je pozvao Crnogorce *u borbu za oslobođenje srpstva i jugoslovenstva*. Tako je Crna Gora, tek što je izašla iz balkanskih ratova u kojima je bila vojno, privredno i demografski iscrpljena, ušla u novi ratni okršaj. Crna Gora je mobilisala cjelokupno raspoloživo ljudstvo za vojsku (47.000 vojnika), tako da će kasnije popunjavanje i proširenje vojnih formacija biti gotovo nemoguće. Rezerve su se jedino nalazile među crnogorskim pečalbarima koji su na objavu rata pohitali

Matica, 17, proljeće 2004, 151–174; Rastoder, Šerbo, „Politika svršenog čina (povodom knjige ‘Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore’)”, *Matica*, jesen 2000, 159–199; Rastoder, Šerbo, „Jedno nepoznato svjedočenje o uzrocima kapitulacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu”, zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta Crne Gore *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, knj. 2, Podgorica, 1998; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Historie du Montenegro des temps les plus anciens jusqua l independance*, Coperation Luxembourg Montenegro, 2011; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *История Черногории*, Подгорица, 2009; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica, 2006; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.

⁴ Vladimir Ćorović je u svojim djelima posebno potencirao takvo stanovište, dok je Andrej Mitrović u svojoj knjizi *Srbija u prvom svjetskom ratu* pokazao koliko je ono proizvoljno.

⁵ Vidi: Š. Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001. Radi se o falsifikatu Radovana Perovića Tunguza, koji je u cjelosti razobličio istoričar Risto Dragičević.

u domovinu. Broj vojnika povećao se do 50.000. Crnogorska vojska zaposjela je široki front. Najbrojnija vojna grupacija bila je raspoređena prema Hercegovačkom frontu i Lovćenu, potom u rejonu Pljevalja radi sadejstva sa srpskom vojskom, dok je za očuvanje granica prema Albaniji bio formiran Starosrbijanski odred. Punih 18 mjeseci će crnogorska vojska držati front od oko 500 km. Crnogorski ratni ciljevi usmjereni su ka proširenju na Skadarsku oblast, Boku Kotorsku, Hercegovinu i dio Bosne, i oni su pravdani etničkim i istorijskim razlozima.

Ratne operacije i saradnja sa saveznicima. Borba protiv zajedničkog neprijatelja podrazumijevala je koordiniranu saradnju savezničkih vojski. Prije svega Crne Gore i Srbije. Za načelnika štaba Crnogorske vrhovne komande postavljen je general Božidar Janković, čime je crnogorska vojska faktički stavljena pod vrhovnu komandu srpske vojske. Dolaskom srpskih oficira na rukovodeća mjesta, crnogorska vojska je upotrebljavana u skladu sa strateškim interesima Srbije i po nalogima srpske vrhovne komande, što je imalo teške posljedice po crnogorsku vojsku i Crnu Goru u cjelini.

Crnogorskoj vojsci bila je potrebna svaka vrsta pomoći: od naoružanja do hrane i osnovnih potrepština. Srbija je u početku rata pružila značajnu pomoć ustupivši joj 30 topova s municijom i 17 miliona dinara. Pomoć u ratnom materijalu i hrani, planiranju zajedničkih operacija, posebno u periodu do 1916. godine, pružila je Francuska, dok je slična i očekivana pomoć od Italije izostala. Francuska ratna flota operisala je u crnogorskim teritorijalnim vodama, a francuski kolonijalni odred od oko 200 ljudi je jedno vrijeme boravio na Cetinju. Francuske radio-stanice na Lovćenu i u Podgorici služile su kao obavještajni punktovi u koordiniranju akcija ratne flote. Francuska flota je preko Bara, koji su austrougarski brodovi i podmornice držali pod blokadom, povremeno dopremala ratni materijal i hranu. Po ulasku u rat tu ulogu preuzela je Italija i izvodila vrlo neuspješno. Crnogorske luke bile su blokirane pa je snabdijevanje organizovano preko Medove, Bojane i Skadarskog jezera. I ovaj je pravac bio nesiguran zbog čestih napada albanskih oružanih grupa organizovanih od Austrougarske. I pored značajne podrške saveznika, pomoć nije odgovarala mjeri i obimu stvarnih potreba Crne Gore, a često je bila uslovljena i strateškim interesima saveznika. Posebno je izostala pomoć u najodsudnijim trenucima za Crnu Goru, krajem 1915. i početkom 1916. godine.

Prvobitnim planom crnogorska vojska je uz pomoć savezničke flote trebalo da izvrši glavni udar na Boku Kotorsku i eliminiše austrougarsku bazu u Kotoru, iz čijih su utvrđenja i usidrenih brodova tučeni crnogorski položaji na Lovćenu i u okolini. Ovom se planu usprotivila srpska vojna komanda pa je došlo do njegove izmjene. Tada je 2/3 crnogorske vojske koncentrisano u Sandžaku, uz bok srpske vojske, radi zajedničkih operacija prema Austrougarskoj, u graničnom pojasu na Drini.

Ratne operacije započete 7. avgusta 1914. godine bile su usredsređene na zaštitu granice prema Austrougarskoj. Tada su se protezale: na jugu duž najvećeg dijela Crnogorskog primorja (od Herceg Novog do Spiča) i na zapadu, dužinom crnogorsko-bosanske granice. Sredinom avgusta probijena je crnogorska odbrana kod Pljevalja, koju je zauzela austrougarska vojska, dok je crnogorska vojska zauzela Budvu. Pobjeda srpske vojske na Ceru olakšala je odbranu crnogorskih granica jer se austrougarska vojska povukla iz Sandžaka. Prema ranije sačinjenom planu, jedinice s drugih frontova koncentrisane su u rejon Pljevalja i Goranska radi prodora prema Sarajevu. Gotovo polovina od ukupnog broja crnogorskih vojnika angažovana je u ovim operacijama u okrilju novoformirane Sandžačke vojske kojom je komandovao general Janko Vukotić. Poslije prelaska Drine, sredinom septembra 1914. godine, i ulaska na područje Romanije i Kalinovika, crnogorska vojska se nakon poraza na Glasincu, tokom druge polovine oktobra, povukla na desnu obalu Drine. Tokom oktobra, novembra i decembra vođene su borbe na Hercegovačkom frontu i u okolini Višegrada, tako da će se od početka 1915. godine pa do velike ofanzive austrougarske vojske u oktobru, na ovom području stabilizovati front i vladati zatišje. U tom periodu Crna Gora je preduzela vojnu operaciju bez znanja svojih saveznika. S obzirom na to da su Albanci, pomagani od Austrougarske i Bugarske, ugrožavali crnogorsku granicu i ometali plovidbu Bojanom, kralj Nikola je naredio Starosrbijanskom odredu da zauzme Skadar. Tako je Crna Gora po drugi put u posljednje tri godine, protivno volji velikih sila, zaposjela ovaj grad u junu 1915. godine. Iz protesta prema ovoj akciji Crnu Goru je napustio srpski general Boža Janković, kojeg je na mjesto načelnika štaba naslijedio pukovnik Petar Pešić. Intervencijom Rusije, afera oko Skadra je okončana kolektivnom notom saveznika koji su izjavili da ne priznaju zauzeće Skadra.

Početak kraja — ili pobjeda uoči poraza. Mojkovačka bitka. Velika ofanziva na Srbiju započeta oktobra 1915. godine i potiskivanje njene vojske prema jugu značila je i otpočinjanje borbi na crnogorskom ratištu. Napadi su otpočeli u okolini Višegrada. Budući da se srpska vojska povlačila, crnogorska je bila primorana da širi svoj front kako bi joj čuvala odstupnicu. Srpska vojska se povlačila u tri pravca, od kojih je pravac Peć — Andrijevića — Podgorica — Skadar — Lješ (Medua) bio najbliži operacijama crnogorske vojske i direktno zavisio od njenog učinka. Vlada Srbije je povlačeći se stigla do Skadra (26. novembra 1915), a njena Vrhovna komanda desetak dana kasnije. Povlačenje srpske vojske u sektoru Drač — Tirana bilo je podržavano od albanskih četa pod komandom Esad-paše. Čitava operacija povlačenja srpske vojske, poznata kao Golgota Srbije, praćena je velikim stradanjima i gubicima ljudstva. Nešto više od 110.000 vojnika i oficira je krajem decembra 1915. dospjelo do albanske obale, odakle su se prebacili do Krfa, gdje će tokom rata biti sjedište srpske vlade i komande, koje su utočište našle kod saveznika. Crnogorska narodna skupština se posljednji put sastala 25. decembra 1915. godine, odlučna da treba činiti isto ono što i Srbija. Ali Crnoj Gori nije imao ko da štiti odstupnicu. Razvoj situacije ukazivao je na opasnost da, ostavši usamljena na bojnopolju, Crna Gora bude opkoljena.

Obezbjedujući povlačenje srpske vojske i štiteći je od neprijateljskih dejstava preko Sandžaka, Hercegovine i Boke, crnogorska vojska se istovremeno povlačila do linije Lever Tara — Mojkovac — Turjak — Čakor. Crnogorci su ostali usamljeni na balkanskom ratištu. Crnoj Gori, iako najmanjoj i najslabijoj saveznici, dodijeljena je uloga posljednje odbrane. Tromjesečne operacije, poznate pod imenom Mojkovačka operacija, predstavljale su stratešku zaštitnicu srpske vojske, iako smo naveli da je ta vojska krajem novembra bila u Skadru. Crnogorska vojska je štitila njenu odstupnicu preko planine Javora, Ivanjice, Kokinog Broda i dalje. U tom smislu, Mojkovačka bitka predstavlja završnu fazu operacije. Austrougraska Treća armija krenula je u opšti napad na Crnu Goru 5. januara 1916. godine sa tri i po puta više vojnika, te neuporedivo boljim naoružanjem. Jedva 40.000 crnogorskih vojnika stavljeno je pred nemogući zadatak da brani front u dužini od 500 km. Pri tome su molbe kralja Nikole i crnogorske vlade saveznicima za pomoć u vojsci, hrani, municiji i opremi — bile uzaludne. Oni su samo bili spremni da se za „opšte dobro” bore do posljednjeg crnogorskog vojnika. Napadi su

otpočeli na frontu koji je držala Sandžačka vojska kod Berana, Čakora i Mojkovca. U to vrijeme srpska vojska i vlada nalazile su se na Albanском primorju između Skadra i Drača, da bi 18. januara srpska vlada stigla na Krf. Istovremeno, Vrhovna komanda je naredila komandantu Sandžačke vojske, generalu Janku Vukotiću, da odsudno brani položaje oko Mojkovca. U bici vođenoj 6. i 7. januara 1916. godine kod Mojkovca, austrougarska vojska je zaustavljena. U protivnapadu izvedenom 7. januara crnogorske jedinice su razbile naprijateljsku vojsku. Sandžačka vojska će uspjeti da održi svoje položaje sve do 18. Januara, kada je od Vrhovne komande dobila naređenje da se povuče. Pobjeda kod Mojkovca (Mojkovačka bitka) biće jedinstvena i po tome što je to rijedak primjer u istoriji da jedna vojska, nekoliko dana poslije jedne velike i slavne pobjede, kapitulira. Ta činjenica dovodi do pitanja „smisla” angažmana vojnih jedinica i strategije njene upotrebe?

Glavni napad austrougarske vojske bio je, međutim, usmjeren na Lovćen, koji su branile malobrojne snage. Tu je odnos pješadije bio 6: 1 u korist Austrougarske, a artiljerije 12: 1. Prema Lovćenskom frontu, Austrougarska je angažovala 50.000 ljudi i snažnu flotu u Boki, kao i artiljerijsku podršku 431 oruđa raznog kalibra. Naspram toga stajalo je 8.000 branilaca raspoređenih u Lovćenskom odredu, kojim je komandovao neiskusni princ Petar Petrović. Uz to, kvalitet crnogorske artiljerije od 42 oruđa na ovom dijelu fronta bio je neuporedivo slabiji, ako se ima na umu njena zastarjelost i manevarska sposobnost. Već 8. januara otvorena je snažna artiljerijska vatra na lovćenske položaje i do 11. januara austrougarska vojska je ovladala svim strateškim tačkama u masivu Lovćena, da bi 13. januara ušla u nebranjeno Cetinje i do 15. ovladala potpuno gradom i okolinom. Na lovćenskom ratištu, koje se pokazalo ključnim za odbranu Crne Gore, neprijatelj je ostavio 1.260 mrtvih. Dvor, vlada i Vrhovna komanda su prešli u Podgoricu. U međuvremenu su zauzete Berane (10. januara), probijen front kod Grahova i crnogorska se vojska našla u beznađežnoj situaciji. Južni dio od Skadarskog jezera do mora ostao je sasvim neobezbijeden i prijetila je opasnost potpunog opkoljavanja. U takvim uslovima crnogorska vlada je 10. januara tražila primirje, dok je austrougarska komanda tražila безусловnu kapitulaciju. Po naredbi srpske vlade, iz Crne Gore se povlače srpski oficiri, a načelnik štaba Vrhovne komande, Petar Pešić, napušta Crnu Goru 17. januara. Dva dana kasnije to je uradio i kralj Nikola, koji je prethodno za

načelnika Vrhovne komande imenovao generala Janka Vukotića. Već 21. januara zauzet je Skadar od strane Austrougarske i od očekivane odbrane duž Bojane i oko Skadra nije bilo ništa. Crnogorskoj vojsci je presječena svaka odstupnica. U opštoj pometnji, ministri koji su ostali u Crnoj Gori, uz saglasnost Janka Vukotića i kraljevog sina Mirka, donijeli su odluku o raspuštanju vojske. Na taj način crnogorska vojska se nije uspjela povući, poput srpske, izuzev manjeg dijela dobrovoljaca iz Boke i Hercegovine. Odredba o polaganju oružja potpisana je 25. Januara, Crna Gora je faktički kapitulirala, iako akt o tome nije nikada potpisan. Uzroci kapitulacije postali su predmetom politikantskih i propagandnih razračunavanja s crnogorskim državnim vrhom. Pri tome niko nije postavljao logično pitanje: *Zar je od najmanje savezničke vojske, ostavljene same na čitavom balkanskom ratištu, bez pomoći saveznika, razvučene na frontu od 500 km, opkoljene s više strana, trebalo očekivati da zaustavi armadu koju nije mogla zaustaviti ni vojska 20-ak puta veća od crnogorske? Koja je bila razlika u sudbini Crne Gore i Srbije? Samo u tome što je ova druga na savezničku teritoriju uspjela evakuisati i značajan dio svoje vojske i što je raspolagala sa oko 150.000 vojnika?* I upravo će ta činjenica bitno uticati na potonju sudbinu ovih država. Ključni momenat sudbine Crne Gore bila je kapitulacija njene vojske, koja se nije, poput srbijanske, uspjela izvući na teritoriju pod kontrolom saveznika. Riječi generala Radomira Vešovića izrečene na suđenju u Beogradu 14. februara 1921. godine: *Moji drugovi ministri i ja možda nijesmo smjeli dozvoliti, da crnogorska vojska plaća svojom slobodom ma čiju slobodu, pa ni brata rodenog, ali — o tome nek sudi istorija*⁶ — klasični su obrazac romantizma po kojem će pokoljenja znati da sude o djelima predaka, dok pragmatičari, prije svega, razmišljaju o posljedicama. Jer, kako bi rekao veliki prijatelj Crne Gore Aleksandar Divajn: *Propaganda na Balkanu je čudna stvar i Balkan nikad nije bio 'hram istine'*.⁷ Postavlja se pitanje koji su bili razlozi da nije bila zaštićena odstupnica crnogorskoj vojsci. Njih je objelodanio još 1925. godine u beogradskoj *Pravdi*, a potom 1926. u *Ratniku*, komandant crnogorske vojske Petar Pešić (koji je napustio Crnu Goru 17. januara 1916. godine), kada je u jednoj od brojnih polemika povodom kapitulacije Crne Gore, odgovarajući generalima Živku Pavloviću, Petru Bojoviću i

⁶ Vidi: Đeneral Vešović pred sudom, Zemun 1921.

⁷ Vidi: Alex Devine, *The mystery of Montenegro*, London, 1920, 16.

drugima, i prebacujući im da nijesu sposobni da shvate vojnopolitička pitanja, naveo i sljedeće: *Pitajte se, što bi bilo, da se je na Solunskom frontu pored srpske vrhovne komande našla i crnogorska vrhovna komanda, a po probodu ovoga Fronta i ulaska u otadžbinu, pored kralja Petra i kralj Nikola.*⁸ Čak i da navedene riječi pripišemo hvalisanju Petra Pešića u zanosu odbrane vojničke sujete, ostaje činjenica da je svaki potonji pokušaj obnove crnogorske vojske bio onemogućavan uglavnom sa strane koja je vodila do srbijanskih centara moći. Ako bi se oni mogli i pravdati za period poslije Podgoričke skupštine, postavlja se pitanje zašto je to onemogućavano u toku rata. *Zar ne bi u uslovima borbe protiv moćnog neprijatelja svaki novi vojnik u redovima saveznika bio poželjan?* I, naravno, postaje jasno zašto je general Milutinović, odmah po ulasku u Podgoricu, raspustio samoorganizovane crnogorske trupe, a naredbom od 12. novembra 1918. godine i crnogorske komitske čete.⁹ Suština je bila — onemogućiti Crnu Goru da u završnici rata raspoláže svojom vojskom. O tome ubjedljivo svjedoči Niko Hajduković, koji se u vrijeme crnogorskog vojnog sloma početkom 1916. nalazio u Solunu, gdje je od maja 1915. godine bio vojni i civilni delagat crnogorske vlade, predvodeći misiju zaduženu za snabdijevanje Crne Gore namirnicama dopremanim Dunavom iz Rusije, a od Prahova željeznicom u Solun, odakle je trebalo da se preko Medove, ili kopnom preko Mitrovice i Peći, upućuju u Crnu Goru. Naime, jedan dio crnogorske vojske, uglavnom s područja Spiča, Paštrovića, Brajića, Maina, Pobora, Gornjeg i Donjeg Grblja, dakle s područja Austrougarske koje je bilo oslobođeno tokom rata, uspio je da se pored jadranske obale probije do Medove. Odatle su ih saveznički brodovi prebacili dijelom na Krk, a dijelom na ostrvo Lipari pored Sicilije.

⁸ O kapitulaciji Crne Gore vidi: Novica Radović, *Crna Gora na savezničkoj golgoti*, Podgorica, 2000, 70; Miloš Živković, *Pad Crne Gore*, Podgorica, 2000; Vukotić Janko, „Serdar Janko o kapitulaciji Crne Gore”, *Nova Evropa*, 1926, 10/11; Šerbo Rastoder, „Jedno svjedočenje o uzrocima kapitulacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu”, *Zbornik Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998; Dragičević Risto, „Jedna sračunata depeša pukovnika Pešića”, *Zapisi*, IX, 1936; Dragičević Risto, „Lovčenski odred u prvom svjetskom ratu”, *Istorijski zapisi*, 1950, VI; Drašković Aleksandar, *Mojkovačka bitka*, Podgorica, 1996; Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969; Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore, Od Prizrena do Versaja*, Cetinje, 2001, 483–535.

⁹ Vidi: Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969, 453.

Ovu grupaciju, s obzirom na to da su bili s područja bivše Austrougarske, Italijani su smatrali vojnim zarobljenicima. Jedan dio crnogorskih dobrovoljaca, pristiglih iz Amerike nekoliko dana prije vojnog sloma Crne Gore, a koji su preživjeli katastrofu kod Medove, oko tri stotine njih koji su spašeni, dobili su francusku pomoć i bili prebačeni u Bizertu u Sjevernoj Africi. Uspio se evakuisati i jedan broj činovnika i građana, veći dio onih koji su bili na službi u Skadru, koji su takođe prebačeni na Krf i u Italiju. Prema nekim izvorima, bilo ih je između 1.700 i 2.000.¹⁰ U svakom slučaju, na Krfu su se našli brigadiri Luka Gojnić, bivši ministar vojni, Milo Matanović i Petar Martinović, komandiri Gatalo i Milo Đukanović, poručnici Đurišić i Đurović, neki vodnici, desetari i barjaktari. Odmah su počeli pregovori o njihovom prelasku u srbijansku vojsku, učestvovali su regent Aleksandar i Nikola Pašić. Gojniću je nuđen čin brigadnog generala, Matanoviću i Martinoviću čin pukovnika, Đukanoviću čin potpukovnika. Gojnić i Matanović su odbili ponudu, napustili Krf i sa 10–15 narednika otišli u Bordo, gdje su se nalazili kralj i vlada. Martinović, Đukanović, Đurišić i Đurović su prihvatili ponudu i ušli u sastav srbijanske vojske. Prva dvojica su se kasnije pokajala i Đukanović je prišao crnogorskoj emigraciji. Gatalo je prvo otišao na Krf, a onda, po sporazumu, u Pariz i stavio se na raspolaganje tamošnjem srpskom poslaniku Vesniću. Ostali crnogorski državljani i dobrovoljci smješteni su na Krf u zaseban vojnički logor i uživali su francusku pomoć kao i vojnici Srbije. Među njima je razvijena kampanja za prelazak u srpsku vojsku i, kako svjedoči Hajduković, ona je bila sljedećeg sadržaja: *Oni pripovijedaju o budućoj Velikoj Srbiji; da je kralj Nikola izdao srpsku i savezničku stvar; da je za ta njegova nedjela kažnjen od strane saveznika i konfiniran u zamak 'Merinjak' u okolini Bordo; da crnogorska vlada ne postoji i da će se oni ogriješiti o srpstvo ako ne budu prešli u redove vojske Srbije...*¹¹ Dio njih podlegao je ovoj propagandi. Kada su kralj i vlada saznali za ovaj logor na Krfu, poslali su im profesora Dragutina Matanovića, koji je vojsci podijelio izvjesnu sumu novca i uručio im kraljeve pozdrave, demantujući navode koje je širila srpska propaganda. U međuvremenu, vojska i Štab Vrhovne komande Srbije

¹⁰ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000, 232, 234.

¹¹ Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 239–240.

prebacili su se u Solun, dok su na Krfu ostale vlada i administracija. Crnogorski dobrovoljci su odlučili da stupe u redove francuske vojske i dozvoljeno im je da nose crnogorske kape, shodno praksi koja je tada važila u francuskoj vojsci, u kojoj su npr. vojnici iz Tunisa i Alžira nosili fesove. Organizovani u vojnu jedinicu — bataljon s pet četa, s preko 1.000 ljudi, izabrali su između sebe starješine i stavili se pod francusku zastavu i komandu.¹² Za komandanta bataljona bio je određen francuski major Rive i bataljon je prebačen u Solun. Tamo su odmah stupili u vezu s crnogorskim delagatom Nikom Hajdukovićem, koji je pomislio da se na Solunskom frontu može obrazovati i crnogorski odred. Francuski generali prihvatili su Hajdukovićevu sugestiju i tako je formiran I crnogorski bataljon, čije je postojanje zabilježeno i na fotografiji koju je napravio Stevo Čortomić, fotograf iz Podgorice. Bataljon je učestvovao u operacijama u Solunu, potom na frontu u masivu Mongleških planina, zamjenjujući grčku vojsku, i u junu 1916. godine počeo je da prima od crnogorske vlade pomoć od jednog franka dnevno, koliko su primali i dobrovoljci iz Srbije, dok su oficiri pored francuske primali i crnogorsku platu. U Solunu mu se pridružilo i 15 crnogorskih podoficira koji su se nalazili u sastavu odreda Esad-paše, a koji su za vrijeme rata bili poslani u Drač kao instruktori u albanskoj vojsci. U međuvremenu, radi povećanja broja vojnika, Petar Plamenac je otputovao u Lipare, gdje je izdejsstvovao od italijanskih vlasti da se oko 300 zarobljenika, bivših crnogorskih vojnika, uputi u Solun radi priključenja I crnogorskom bataljonu. Preko konzula Seferovića, u Kanadi je upućen poziv Crnogorcima za odlazak na Solunski front, ali su oni već bili angažovani u kanadskoj vojsci kao dobrovoljci. Kada je iz Bizerte u Solun stigao Marko Mihić, bivši ordonans knjaza Petra, obavijestio je Hajdukovića da se tamo nalazi oko 230 crnogorskih dobrovoljaca. Napori da se i oni priključe crnogorskom odredu bili su neuspješni jer su, odbivši ponudu da se upišu u srbijansku vojsku, bili ukrcani na jedan parobrod s trupama Srbije, gdje su im oficiri oduzeli crnogorske putne isprave. Na Solunskom frontu I crnogorski bataljon našao se u rejonu srbijanskih trupa i ponovo je počela živa agitacija o njihovom prelasku u srbijansku vojsku. Ne uspjevši u tome, komanda Srbije je tražila od generala Saraja da I crnogorski bataljon prekomanduje na drugu poziciju i *skrene sa pravca koji vodi Crnoj Gori*

¹² Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, 182.

u pravcu Bugarske.¹³ Na protest Hajdukovića general Saraj je čak bio povukao naređenje o prebacivanju odreda u sektor Dojranskog jezera, ali je stigla naredba o prebacivanju u predio Nevrekota, a uskoro je uslijedio zahtjev da se Prvi crnogorski bataljon ubuduće ima zvati *Bosanski dobrovoljački batalion*, iako je u njemu bilo svega sedam dobrovoljaca iz Bosne.¹⁴ Bataljon je odbio takvu naredbu, otkazao poslušnost, te je zbog toga udaljen s položaja, poslat u logor Zejtinlik kod Soluna i razoružan. U izvještaju s kraja jula 1916. godine, Niko Hajduković je pisao predsjedniku crnogorske vlade da su *Srbijanci istrajno radili i uspjeli kod Francuza da se naš bajrak više ne vije među savezničkim borcima na Balkanu* i predviđao: *Tvrdim ako Srbijanci prvi uđu u Crnu Goru, da će pozvati narod na zakletvu i vjernost Kruni Srbije, i to će vrijeme i budućnost dokazati.*¹⁵ No pošto je tada u Solun pristigla i ruska vojska, i iz bojazni da bi joj se bataljon mogao priključiti, preduzete su mjere da se on udalji i iz Soluna. Preko srbijanskog policijskog agenta Bankovića upućen je Drugom birou Francuske armije izvještaj *kako se iz pouzdanih izvora saznaje da je Hajduković, delegat Crne Gore u Solunu sudjelovao u snabdijevanju naftom njemačkih podmornica.* To je bilo dovoljno generalu Saraju da izda naređenje da se ovaj udalji iz Soluna, što je privremeno spriječila intervencija ruskog konzula. *Takođe je sredinom juna, delegat srpske Vrhovne komande posjetio generala Saraja sa namjerom da mu objasni nepoželjnost djelovanja crnogorskog delegata.*¹⁶ U svakom slučaju, Hajduković je oktobra 1916. godine napustio Solun i stigao u Francusku, a skoro tri mjeseca kasnije francuski poslanik Delaroš Verne je zvanično potvrdio da je bio lažno optužen. Crnogorski bataljon je prebačen na Korziku, a u tvrđavu u Marselju zatvoreno je petnaest oficira i podoficira.¹⁷ Cilj je postignut. Propagandom i spletkama srpskih vojnih i diplomatskih predstavnika Prvi crnogorski bataljon, zamišljen kao nukleus crnogorske vojske, rasformiran je i interniran. Crnogorski krstaš barjak potom se mogao vidjeti samo na fotografijama sa Solunskog fronta, kojima je crnogorska emigracija dokazivala još jednu *nepravdu* prema

¹³ Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 250.

¹⁴ *Ibid*, 251. Uporedi: Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000, 235–236.

¹⁵ Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 255.

¹⁶ Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000, 236.

¹⁷ Vidi više: *Ibid*, 237–265.

Crnoj Gori.¹⁸ Istražujući navedenu problematiku, Dimitrije Dimo Vujović uočio je da se vlada Andrije Radovića nije nešto posebno angažovala oko stvaranja crnogorske vojske u inostranstvu, a da je istovremeno očigledno postojala nenaklonost saveznika prema ovoj ideji jer je subvencija bila uslovljena time da se ništa od sredstava koja su dodjeljivana *ne smije trošiti na organizaciju crnogorske vojske*.¹⁹ Tako su i pokušaji tokom 1917. godine bili neuspješni i relativno brojni crnogorski dobrovoljci su se najčešće poslije velikih lutanja prijavljivali srpskim vlastima, koje bi ih, pošto bi im oduzele crnogorske pasoše, upućivale u srpsku vojsku. Tokom 1917. i 1918. godine vodila se oštra borba između crnogorske i srbijanske vlade oko crnogorskih dobrovoljaca, kako u Americi, tako i u Evropi.²⁰ Vlada Evgenija Popovića je jula 1917. godine, povodom konferencije u Parizu na kojoj su raspravljana balkanska pitanja, tražila od saveznika da obezbijede sredstva potrebna za organizovanje crnogorske vojske. Francuska vlada je potom odredila jedno mjesto na jugu Francuske za koncentraciju i regrutaciju crnogorske vojske. Za komandanta crnogorske vojske određen je knjaz Petar koji je otišao na Zapadni front u štab ruske vojske radi usavršavanja vojnih vještina. U francusku Legiju stranaca na usavršavanje upućen je komandir Niko Jovićević, dok je 20 crnogorskih mladića pošlo na obuku za pilote. Bilo je dogovoreno da zarobljenici sa Korzike, kojih je bilo 846, postanu dio buduće crnogorske vojske, a u tom smislu razvijena je kampanja i među dobrovoljcima u Americi. Crnogorska vlada uspjela je da oslobodi s Korzike sve svoje podanike koji su ranije bili u Prvom crnogorskom bataljonu u Solunu. Istovremeno su i srpska vlada i Crnogorski odbor vodili snažnu kampanju među crnogorskim internircima i u tome imali više uspjeha jer se krajem 1917. godine njih 387 prijavilo za odlazak u srpsku vojsku. Oni su (njih 382) krajem maja 1918. godine prebačeni iz Marselja u Bizertu u srpskim uniformama, dok je nešto kasnije srpskim vlastima predata i druga grupa

¹⁸ Vidi: Državni kalendar Crne Gore za 1918, Paris, 1918, 48–49, 67; Državni kalendar Crne Gore za 1920, Paris, 1920, 48.

¹⁹ Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, 192.

²⁰ Simo Popović navodi: *Dolaze iz Amerike Crnogorci i drugi Srbi, dobrovoljci za srpsku vojsku na Solunskom frontu. Dobili su tamo srpske pasoše i putni trošak. Ovdje ih dočekuje vladin komesar, odvraća ih od Srbije i nagoni da idu u Kraljevu vojsku, koju će sastaviti. Odborov komesar vuče na svoju stranu i upućuje u Solun*. Vidi: Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 155.

od 375 ljudi. Kasnije su poslani na Solunski front, gdje su doživjeli razočaranje, bili razoružani i, kao ratni zarobljenici, poslani u logore. Crnogorska strana doživjela je time neuspjeh u pokušaju angažovanja interniraca ne samo s Korzike. Protivnik stvaranja crnogorske vojske nije bila samo Srbija, već i Rusija i Francuska.²¹ Istražujući navedenu problematiku na osnovu izvora u stranim arhivima, pri tome i ne spomenuvši zapise Nika Hajdukovića sve do njegovog ulaska u vladu Evgenija Popovića, koji se u prethodnom, u najvećem dijelu, sadržajno konfrontiraju citiranim stanovištima (inače vrlo prisutnog izvora u argumentaciji drugih pitanja), i na osnovu samo nekoliko izvora crnogorske provenijencije, Dragoljub Živojinović je pitanje stvaranja crnogorske vojske uglavnom sagledavao kroz broj crnogorskih vojnika i nepotrebnih troškova oko njegovog obnavljanja. Pri tome naglašava: *Francuska vlada nastojala je da olakša priliv dobrovoljaca u srpsku vojsku, koja je predstavljala istinskog saveznika i činioca u ratu. Najzad, neke dileme u pogledu opstanka Crne Gore kao nezavisne države bile su razjašnjene* (podv. Š. R.). *U političkim i vojnim krugovima u Francuskoj nisu željeli da stvaranjem odreda pruže kralju Nikoli oruđe kojim će se obračunavati sa svojim političkim protivnicima u zemlji. Reč poraz koja se čula početkom 1916. godine zamenila je u jesen 1918. reč pobjeda.*²² Slično stanovište u interpretaciji ovoga pitanja ima i Bogumil Hrabak, sagledavajući cjelokupnu problematiku u kontekstu potonje vizure pobjednika.²³ U konkretnom kontekstu za nas je ovo pitanje do 1918. godine zanimljivo samo utoliko što potvrđuje stanovište da je ideja o obnavljanju vojske bila starija od njenog formalnog obnavljanja i da se ona može vezivati isključivo za kralja Nikolu.²⁴ Naravno, jednako je zanimljivo i sa historiografskog stanovišta jer je upravo pomenuti autor tipičan primjer kako se može pisati o ovoj problematici, a da se ne pogleda bar jedan dokument u tridesetak sačuvanih kutija arhivske građe o crnogorskoj vojsci poslije 1918. godine ili

²¹ Vidi više: Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, 182–205.

²² Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000, 250.

²³ Vidi: „Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916–1918. godine”, *Istorija XX veka*, knj. VI, Beograd, 1964, 84–183.

²⁴ Vidi: Bogumil Hrabak, „Crnogorski vojni logori u Italiji (1918–1921)”, *Istorijski zapisi*, br. 3, 1997, 138.

bar jedan objavljeni izvor od nekoliko hiljada crnogorske provenijencije.²⁵ Istoriografija „s makazama” postaje omiljena intelektualna disciplina, nekada prestižne istoriografske škole, bar kada je u pitanju navedena problematika, te je ponekad važnije vrijeme kada su radovi pisani, nego sami sadržaji radova.²⁶ Naivni bi pomislili da su dileme oko opstanka Crne Gore razjašnjene tek odlukama Podgoričke skupštine. Realisti uviđaju da su one bile završni izraz prethodno vođene politike. Suština je u sljedećem: kralj Nikola je kraj rata dočekaao bez vojske. To je za ovaj dio Crne Gore bilo isto što i iskakanje iz aviona bez padobrana. Šanse da preživi bile su samo teorijske. Istina, do obnavljanja crnogorske vojske doći će nešto kasnije, kada ona nije više mogla uticati na tok događaja, već samo pokušavati da ih izmijeni. Ovdje je bitno naglasiti sljedeće: vojna kapitulacije jedne države ne znači i njen nestanak. Ovo zbog toga što je jedan broj autora u svojim referentim naučnim djelima januar 1916. naznačio i kao kraj države. Pri tome, smetnulo se s uma da to nije bila jedina država koja je kapitulirala, niti je samim tim prestala biti subjektom međunarodnog prava. Naprotiv?

Pravno-politički aspekt pitanja svodi se na naizgled banalno pitanje: *Da li može nestati nešto što ne postoji, odnosno, da li Crna Gora postoji kao država 1918. godine?* Koji su subjekti te države? Ustav, kralj, vlada, skupština? Naravno, kada se pitanje uozbilji, nužno se izvode sljedeći

²⁵ Vidi: Bogumil Hrabak, „Crnogorski vojni logori u Italiji (1918–1921)”, *Istorijski zapisi*, br. 3, 1997, 137–154. Cjelokupni prilog napisan je na osnovu građe jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu, građe jugoslovenske vojske i odabrane literature. Pošto se u posljednje vrijeme, ne slučajno, dešava da pojedini autori „previde” citave tomove objavljene građe i literature, a da se ne bi takav nalaz shvatio kao istraživačka sujeta, jer se pokazalo da u jednom dijelu nekada prestižne istoriografske škole prećutkivanje postaje legitiman istorijski metod, bez obzira na potrebu kritičkog određenja prema prethodno napisanom, navodimo samo građu koja se čuva u Državnom arhivu Crne Gore, bez koje se mogu pisati samo naručeni političko-propagandni prilozi. U Državnom arhivu Crne Gore u Fondu crnogorske emigrantske vlade „Komanda crnogorskih trupa u Italiji” ima 26 kutija arhivske građe, tu je još „Kraljevska crnogorska vojna delegacija”, „Ministarstvo vojno”, što čini preko 30 kutija građe ili najmanje 5.000 dokumenata. Naravno, primijenjeni metod može se braniti i stanovištem da je konsultovana literatura nastala na ovom korpusu dokumenata. Međutim, u navedenoj literaturi ovo pitanje je periferno tretirano (D. Vujović) u okviru druge problematike.

²⁶ U našoj istoriografiji je veliki broj istoričara koji su o sličnim temama pisali različito, u različitim vremenima, te će mlađim istraživačima biti jako teško da odgo-
netnu kada su se zalagali za objektivnost istorijske nauke.

zaključci ili činjenice: *Ustav Crne Gore* iz 1905. ne može biti suspendovan nikakvim nasiljem, pa ni aktom kapitulacije, kao što je jasno da legitimni organi te države uspostavljeni po tom dokumentu — kralj, vlada, skupština — postoje, istina u egzilu. Dakle, u istom statusu u kojem su bile i neke druge države, poput Srbije i Belgije. U čemu je razlika? Samo u tome što su nakon završetka rata ove države vraćene u status koji su imale prije rata, a Crna Gora nije. Postavlja se pitanje: *Zašto?* Crna Gora je u istorijskom smislu bila sazdana na načelima i parametrima suprotnim od definicije moći i ona su u naivnom, narcisoidnom i samoljublju razumijevanju međunarodnih odnosa najčešće shvatana kao obilježja prevaziđene zajednice ljudi „herojskog doba”, koji su u sudaru sa interesno podijeljenim i pragmatično usmjerenim svijetom nužno bili osuđeni da kao istorijski subjekti nestanu. Da li je u tom nestajanju države i ljudi koji su zagovarali njen opstanak bilo *prava, pravde i istine* danas se može samo raspravljati. Kralju Nikoli je povratak u Crnu Goru bio onemogućen na izričiti zahtjev srpske vlade, koja je uspjela da ga predstavi kao remetilački faktor čije bi prisustvo u Crnoj Gori otupilo oštricu borbi u završnici rata, što je na kraju postao i stav vrhovnog komandanta savezničke vojske.²⁷ Suočen sa energičnim odbijanjem Francuske povodom njegovog povratka u Crnu Goru, te odsustvom podrške Italije i Engleske, kralju Nikoli je jedino preostalo da traži garancije od saveznika. Francuska vlada mu je saopštila da će njene trupe kada uđu u Crnu Goru poštovati legalne vlasti kralja Nikole, a da će vojne vlasti koje okupiraju zemlju upravljati u ime kraljevo.²⁸ Stvarno, aršini koji su važili za kralja i njegove pristalice nijesu važili i za njegove protivnike. Janko Spasojević, jedan od glavnih organizatora Podgoričke skupštine, prebačen je iz Tulona u Solun francuskom ratnom lađom u prvoj polovini oktobra 1918, a Andrija Radović, ključna ličnost ujediniteljskog pokreta i anticrnogorske propaganda, takođe je francuskom ratnom lađom stigao iz Tulona u Crnu Goru početkom decembra 1918. godine.²⁹ U međuvremenu, po odluci Međusavezničke komisije u Versaju od 7. oktobra 1918, savezničke trupe (francuske, engleske, italijanske, američke) okupirale su Crnu Goru. Zanimljivo je da su srpske trupe ušle u ovaj saveznički

²⁷ Vidi: D. Vujović, *Ujedinjenje...*, 303.

²⁸ *Ibid.*, 60.

²⁹ D. Vujović, *Ujedinjenje ...*, 285.

kontingent po izričitoj i samovoljnoj odluci Francuske, jer one ni u jednoj varijanti nijesu planirane za ulazak u Crnu Goru. Formirana je i posebna komanda savezničke vojske za Crnu Goru, na čijem čelu je jedno vrijeme bio francuski general Venel, a kasnije francuski general Taon. Sjedište ove komande bilo je u Kotoru i njoj su formalno bile podređene sve jedinice koje su se nalazile u Crnoj Gori, uključujući i srpske. Ova komanda bila je potčinjena komandi Istočne vojske, sa sjedištem u Carigradu, na čijem čelu se nalazio francuski general Franše d' Epere. Italijanske trupe nalazile su se u Baru, Virpazaru, na Krstacu, u Kotoru i okolini i Ulcinju; francuske u Duboviku blizu Cetinja, Baru, Virpazaru, na putu prema Nikšiću i Zelenici; engleske u Virpazaru; a američke prema Cetinju, Podgorici, Kotoru i okolini i Zelenici. Srpske trupe bile su raspoređene uglavnom u svim krajevima Crne Gore.³⁰ Zadatak savezničkih trupa bio je da očuvaju red i mir u Crnoj Gori. Dakle, često se previđa suštinska stvar. Crna Gora na kraju Prvog svjetskog rata nije bila obnovljena nego okupirana teritorija. Ali ovoga puta od strane savezničkih vojski (francuske, engleske, američke, italijanske i srbijanske). I ovdje se izvodi svjesno karikiranje činjenica. Crnu Goru nijesu okupirale srbijanske trupe, ali su te trupe bile dio savezničke okupacione vojske i kao takve podređene komandi savezničke vojske u Kotoru, odnosno komandi Istočne vojske, sa sjedištem u Carigradu, na čijem čelu se nalazio francuski general Franše d' Epere. Dakle, nije se teško složiti da bilo koja politička aktivnost, koja nije saglasna važećem ustavu, a posebno u uslovima okupacije — ne može imati legitimitet (bilo da je riječ o izborima, bilo o bilo kojem sličnom političkom aktu). Ubjedljiva analiza čuvenog srpskog pravnika, dr Živojina Perića (1868–1953), za koga je srpski naučni velikan akademik Slobodan Jovanović napisao da je *najkrupnija figura pravništva Slovenskog juga*, u svojoj istorijskopravnoj studiji s naslovom *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, objavljenoj 1940. godine tvrdi: *Crna Gora je mogla izgubiti svoju međunarodnu individualnost samo na osnovu jedne suverene odluke, a tu odluku bila je nadležna donijeti, jer je Crna Gora tada bila još neprestano nezavisna i suverena država sa svojim ustavom (od 1905. godine) i svojim Vladarem (kraljem Nikolom) samo zakonodavna vlast, tj. Narodna skupština sa Vladarem*. Ali je nesumnjivo da je u ovoj istorijskoj parnici

³⁰ *Ibid*, 379–380.

Francuska, kao najmoćnija evropska sila još od vremena Krimskog rata, dodatno osnažena pobjedničkim kapitalom iz I svjetskog rata, po prirodi pozicije koja pripada moćnima — bila glavni arbitar. Toga su bili i svjesni i ostaci izbjegličke Crne Gore koja je, da apsurd bude veći, uživala gostoprimstvo upravo onih koji su učestvovali u rastakanju crnogorske državne građevine na način da ne budu direktno optuženi kao njeni grobari, a da istovremeno budu glavni arhitekti versajskog evropskog projekta unutar kojeg je mjesta bilo samo za južnoslovensku državnu zajednicu, kojoj objektivno Crna Gora nije mogla biti alternativa. Ovdje se nije radilo o Crnoj Gori kao alternativni jugoslovenskom projektu, već o Crnoj Gori kao subjektu u njegovoj supstituciji i realizaciji. Srpskoj ideji bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije, koje bi tako sjedinjenjene ušle u jugoslovensku državnu zajednicu, jasno se suprotstavljalo alternativno rješenje zvanične Crne Gore po kojem bi Srbija i Crna Gora *ravnopravno ruku pod ruku* ušle u takvu zajednicu. U tom smislu se i crnogorski kralj na izmaku svjetskog rata jasno opredijelio za jugoslovensku konfederaciju. Ali to je bilo isuviše kasno u uslovima kada je cjelokupna politika vođena na način da se iz nje isključi zvanična Crna Gora i kada je propagandom njen stav prikazivan ne kao alternativa, već kao negacija jugoslovenskog ujedinjenja. Umjesto nje, tražene su snage koje će potvrđivati samo ono što su drugi projektovali i vremenom poslužiti kao bajpas u premošćavanju proklamovanog i stvarnog, legalnog i legitimnog. Između jedinstvene jugoslovenske države, pravljene na razvalinama Habsburškog carstva po projektu politike Pašičeve Srbije, i Crne Gore, Francuska se logično opredijelila za ovo prvo. Pri tome, za nju nije toliko bio važan unutrašnji sadržaj nove državne zajednice, način na koji je nastajala, pa ni činjenica da je oficijelna srpska politika na čelu s Pašićem uglavnom krojila odijelo u koje će je obući — koliko činjenica da će na Balkanu imati relativno snažnog saveznika, koji će biti brana italijanskom ekspanzionizmu, restauraciji Austrougarske, odnosno nje-mačkom prodiru na istok i eventualnom tradicionalno prisutnom ruskom (sovjetskom) uticaju, te garanta povratka golemih finansijskih sredstava investiranih u Srbiju. Oponenti ovog stanovišta, neki međunarodni faktori, zagovarali su stav da se nelegalnost i nelegitimnost radnji koje su dovele do nestanka crnogorske države mogu kompenzovati činjenicom da su održani parlamentarni izbori u novembru 1920. godine legalizovali politiku „svršenog čina”. Navedeni „argument” zahtijeva dodatnu analizu.

Prvo, poznata je činjenica da odluke tzv. Podgoričke skupštine nije priznala nijedna država. Drugo, Crna Gora je formalnopravno bila „okupirana oblast” u kojoj Međusaveznička komisija koja je donijela odluku o „okupaciji” nikada nije donijela odluku o prestanku iste, osim ako se pod tim ne podrazumijeva činjenica da su prvi područje Crne Gore počeli da napuštaju Englezi (29. aprila 1919), francuske trupe napustile su Kotor 31. jula, a general Taon 1. avgusta, kada je zvanično i prestala da postoji Komanda savezničkih trupa za Crnu Goru. Francuska odjeljenja ostala su u Baru i Virpazaru (do kraja februara, odnosno početka marta 1920) i bila su vezana za francusku komandu u Skadru. Italijani su evakuisali svoje trupe početkom oktobra 1919, a iz Bara, Virpazara i Ulcinja u junu 1920. Srpske trupe su se u međuvremenu transformisale u jugoslovenske i kao legalizovana vojna sila ostale na ovom području. Umjesto da osiguraju red i mir, savezničke trupe su Crnu Goru ostavile u građanskom ratu.³¹ Dakle, u takvim uslovima održani su parlamentarni izbori u novembru 1920. godine. Na ovim izborima, saglasno važećem izbornom pravu, proklamovano je tajno pravo glasa, a izborne jedinice su određene u okvirima administrativnih okruga, kojih je bilo 56 u cijeloj jugoslovenskoj državi. Prema objavi Državnog odbora od 17. novembra 1920. godine, Crna Gora je u granicama prije balkanskih ratova bila jedan izborni okrug i u njemu se biralo 8 poslanika. Administrativno svođenje Crne Gore u jedan izborni okrug zaustavilo je dalju političku integraciju crnogorskog državnog prostora, koji je postao integralni dio KSHS 1918. godine. Taj prostor, izdijeljen na tri okruga (Crna Gora, Metohija i izborni okrug u koji je pored pljevaljskog, beranskog i bjelopoljskog ušao i prijepoljski, koji ranije nije ulazio u sastav Crne Gore), logikom političkih borbi, iznova se dezintegrisao. Pored toga, područje koje je do 1918. godine pripadalo Austrougarskoj (Boka Kotorska, Paštrovići, Spič) bilo je dio izbornog okruga Dalmacije. Za postojeću vlast izbori su imali poseban značaj. Njima je trebalo potvrditi legitimitet Podgoričke skupštine i konstituisati demokratsku političku infrastrukturu koja bi poslije donošenja ustava otpočela proces unifikacije zakona, političke, privredne i kulturne integracije Crne Gore u novu državnu zajednicu. Oružani sukobi pristalica i protivnika безусловnog ujedinjenja, prinudna uprava u rukama povjerenika kraljevske vlasti Ivana Pavićevića,

³¹ *Ibid.*, 379–385.

opšte ekonomsko siromaštvo, nedostatak parlamentarne tradicije, izražena politička netolerancija — činili su opšti politički ambijent unutar kojeg su ovi izbori provodeni u Crnoj Gori. Mjesec dana uoči izbora centralna vlada u Beogradu je, na prijedlog ministra unutrašnjih poslova, ustanovila u Crnoj Gori Narodnu stražu sastavljenu od pristalica postojećeg stanja. Zadatak im je bio da brinu o bezbjednosti uoči izbora. Svaki član Narodne straže dobijao je dnevnicu od 15 dinara i bili su raspoređeni tako da su na dan izbora mogli glasati. Poslaničke liste u izbornom okrugu Crna Gora podnijeli su komunisti predvođeni Jovanom Tomaševićem, udarnom pesnicom bjelaškog pokreta; radikali predvođeni Milosavom Raičevićem, učesnikom Bombaške afere, članom Crnogorskog odbora osnovanog pri srpskoj vladi u Solunu, koji je pripremio izbore za Podgoričku skupštinu i ministra bez portfelja u prvoj jugoslovenskoj vladi, Stojana Protića. Dodajmo da se na listi pokušao naći i Janko Spasojević, član Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje i jedan od glavnih organizatora Podgoričke skupštine, koji je uoči izbora čak štampao izborni proglas, ali se nije uspio nametnuti čak ni za poslaničkog kandidata³², što uvjerljivo svjedoči o stvarnoj političkoj težini nekih od organizatora Podgoričke skupštine. Demokrate su istakle dvije liste: jednoj su na čelu bili Pavle Čubrović i Todor Božović, istaknute ličnosti ujediniteljskog pokreta, dok je drugu predvodio Andrija Radović, formalno njegova najznačajnija ličnost. Takozvanoj nezavisnoj listi na čelu je bio Spasoje Piletić, takođe jedan od prvaka ujediniteljskog pokreta, bivši ministar u jugoslovenskoj vladi. Republikance je predvodio Jovan Đonović, ključna ličnost mladocrnogorskog pokreta, ujedinitelj i beskompromisni protivnik režima kralja Nikole. Neformalni vođa bjelaša i najuticajniji član Izvršnog odbora, Marko Daković, neposredno uoči ovih izbora povukao se iz politike razočaran držanjem oficijelnog Beograda. Uoči izbora bila je najavljuvana i osma lista republikanaca — federalista na čelu s vojvodom Gavrom Vukovićem. Radilo se, naime, o pokušaju potonjih prvaka Crnogorske stranke da istaknu svoju listu. Međutim, policija je imala naredjenja da tako nešto nipošto ne dozvoli. U stopu su praćeni prvaci ove političke grupacije, koju su prema policijskim izvorima činili: Sekula Drljević, Mihailo Ivanović, Savo Vuletić i Mirko Mijušković, koji su imali namjeru da osnuju partiju koja bi zastupala gledište „da Crna

³² Vidi: Rastoder, Šerbo, n. d, 450.

Gora uđe u našu kraljevinu ne kao inkorporirana Srbiji, već kao zasebna oblast, npr. Hrvatska”. Ali pošto je procijenjeno od strane vlasti da bi takva ideja mogla „zahvatiti mase u Crnoj Gori, pa čak i činovnike, a ove ideje protura naročito bivši kralj Nikola”,³³ policija je imala naređenje da na svaki način onemogući njeno pojavljivanje. Mnoge ličnosti s kojima bi ove ličnosti dolazile u kontakt, ili bi se procjenjivalo da ih pomažu, bile su uklanjane iz Crne Gore³⁴, štamparije su odbijale da im štampaju plakate, zborovi su im rasturani, provokatori su ih u stopu pratili. Ako bi im i uspjelo da štampaju plakate, policija je imala naredbu da ih zaplijeni i onemogući njihovo rasturanje. Pritisnuti terorom zvaničnih vlasti, prvaci ove političke grupacije odustali su od podnošenja liste jer im je prijetila opasnost po život.³⁵ Tako se desilo da su svi nosioci lista i poslanički kandidati na njima bili u stvari lica koja nijednog momenta u izbornoj kampanji ne samo da nijesu problematizovala odluke Podgoričke skupštine, već nijesu dovodili u sumnju ni položaj Crne Gore u jugoslovenskoj državi. Zato se rezultati ovih izbora ni u kom slučaju nijesu mogli smatrati realnim odrazom političkog raspoloženja u tadašnjoj Crnoj Gori. Uostalom, i postojeći rezultati vrlo su indikativni sa stanovišta legitimizacije stanja. U izbornom okrugu Crna Gora bilo je upisano 43.370 birača (pravo glasa nijesu imale žene, vojnici, oficiri i muškarci mlađi od 21 godinu). Prema popisu iz 1921. godine, na ovom području je živjelo 199.227 stanovnika³⁶, što znači da je oko 1/5 ili 21,77% stanovništva bilo uvedeno u biračke spiskove, a glasalo je, prema zvaničnim rezultatima, 28.612 ili 65,97% od ukupnog broja upisanih birača ili 14,36% od ukupnog broja stanovnika. Ovdje nije riječ o području Crne Gore s kojim je ona ušla u državnu zajednicu 1918. godine, dakle s Pljevljima, Beranama, Bijelim Poljem, Peći, Đakovicom, Rožajama,

³³ AJ, 14–7–23, Šifra iz Sarajeva ministru Draškoviću 23. X 1920.

O parlamentarnim izborima 1920. vidi više: Rastoder, Šerbo, *Političke stranke u crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000, 435–487.

³⁴ Tako su, odmah po saznanju da pukovnik Miloš Medenica i arhimandrit Miron Medenica pomažu Sekulu Drljevića, obojica udaljeni iz Crne Gore. Jedan je pozvan u Beograd na „izbor prvog patrijarha”, dok je Ministarstvo vojske izdalo naredbu komandantu Zetske divizijske oblasti da optuži pukovnika Medenicu ukoliko ima dokaza. Vidi: Rastoder, Šerbo, n. d. 465–466.

³⁵ Vidi: *Ibid*, 467–469.

³⁶ Vidi: Pavle S. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, 199.

Plavom, Gusinjem, Tuzima, odnosno o području od 14.443 km², već o području Crne Gore u granicama prije balkanskih ratova, koje je iznosilo 9.475 km², dakle o području za 4.698 km² manjem. Poslije balkanskih ratova Crna Gora je u granicama u kojima je ušla u KSHS imala više od 350.000 stanovnika. Crna Gora u sadašnjim granicama je, prema popisu iz 1921. godine, imala 311.341 stanovnika.³⁷ Dakle u izbornom okrugu Crna Gora (Crna Gora u granicama prije balkanskih ratova) bili su sljedeći izborni rezultati na parlamentarnim izborima 1920. godine: Komunistička lista je dobila 10.86 (37,99%) i 4 poslanika; Republikanska 4.613 (6,12%) ili 2 poslanika; Demokratska lista tzv. nezavisna Spasoja Piletića 2.405 (8,41%), Demokratska lista Pavla Čubrovića i Todora Božovića 4.062 (14,2%); Demokratska Andrije Radovića 1.488 (5,2%), Radikalna Milosava Raičevića 3.837 (13,41%) i Neopredijeljena lista Novice Šaulića 1.338 (4,68%). Rezultati navedenih izbora bili su po svim parametrima različiti od istih u Srbiji. Ne samo po tome što je KPJ u Crnoj Gori osvojila tri puta više glasova od jugoslovenskog i više od dva i po puta od srbijanskog prosjeka, niti što je procent republikanaca bio viši od osam puta od istog u Srbiji, pa ni zbog toga što je procentualni uspjeh radikala bio skoro tri puta manji od onog u Srbiji, već najviše zato što su očigledan fijasko doživjele perjanice pokreta za ujedinjenje Crne Gore i Srbije i glavni arhitekti Podgoričke skupštine. To najbolje pokazuje izborni rezultat Andrije Radovića koji ne dostiže ni 1.500 glasova, kao i uspjeh komunista i republikanaca koji su ukupno osvojili 54,11% glasova, što bi ih kao nosioce republikanske ideje moglo i jeste činilo privlačnim za protivnike Karađorđevića, ustoličenih jednom od odluka Podgoričke skupštine. Brojni policijski analitičari su rezultate komunista i republikanaca tumačili činjenicom da su za njih glasali protivnici bezuslovnog ujedinjenja u odsutstvu liste autentičnih predstavnika ovoga pokreta.³⁸

Diplomatski i međunarodni kontekst. Ovo pitanje je bitno, iznad svega, zbog traganja za odgovorom na pitanje: *Koliko je privremeni nestanak crnogorske države rezultat 'nove geopolitičke raspodjele snaga velikih sila' nakon Prvog svjetskog rata, a koliko iskaz objektivnih okolnosti manjka*

³⁷ Pavle S. Radusinović, n. d, 204.

³⁸ O svemu ovome autor je opširno pisao u knjizi: Rastoder, Šerbo, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929*, Bar, 2000.

kapaciteta i nesnalaženja u novim okolnostima? Pri tome, treba imati na umu da su jedine nezavisne države na budućem jugoslovenskom području (Srbija i Crna Gora) „utopile” svoju državnost u novu državnu tvorevinu, ali na bitno različit način, u kojem se sudbina ovih država ni po čemu ne može izjednačavati zbog toga što je Srbija ostala aktivni subjekt tog procesa, dok je Crna Gora isključena. Postavlja se pitanje zašto.

Posljedice lakomislene politike crnogorskog državnog vrha i njenog suverena, kralja Nikole, pokazaće se katastrofalnim po Crnu Goru. Kada je bilo otvoreno pitanje perspektive Crne Gore i njenog ujedinjenja sa Srbijom, što su podržavale neke od velikih savezničkih sila, teško se bilo što moglo promijeniti. Rusija je željela ujedinjenje Crne Gore i Srbije pod dinastijom Krađorđević i stvaranje velike srpske države na Balkanu koja bi bila oslonac njene politike. Zato je 1916. ukinula subvencije Crnoj Gori i odbila mogućnost da kralj Nikola dođe u Rusiju. Sumnjičen za tajne pregovore sa Austrougarskom i okrivljen za kapitulaciju Crne Gore, kralj Nikola i krugovi oko njega neće imati bezuslovnu podršku ni kod ostalih saveznika — Francuske, Velike Britanije, pa ni Italije. Da je Crna Gora „žrtvovana” od strane saveznika postalo je jasno već pri kraju rata. Umjesto da se poput srpskog kralja Petra I vrati u svoju zemlju kao jedan od saveznika, kralju Nikoli je praktično bio onemogućen povratak iz Francuske, gdje su, u Nejiu kod Pariza, bili smješteni crnogorski dvor i vlada. Poslije proboja Solunskog fronta, a po odluci Međusavezničke konferencije u Versaju, 7. oktobra 1918. godine, donijeta je odluka da savezničke snage okupiraju Crnu Goru. Time je „sudbina” Crne Gore postala međunarodno pitanje koje je trebalo riješiti na Konferenciji mira u Parizu, tamo gdje su rješavana i druga pitanja uređenja svijeta nakon Prvog svjetskog rata.

Konferencija u Parizu zvanično je otvorena 18. januara 1919. pozdravnim govorom predsjednika Poenkarea, u kojem je pomenuo sve učesnice (32 države) iz Evrope, Azije, Amerike koje su pozvane na plenarno zasjedanje, ali nije pomenuo Crnu Goru.³⁹ Prazna stolica sa ispisanim Montenegro

³⁹ Članovi plenarnog zasjedanja bili su: SAD (pet delagata), Velika Britanija (pet delegata), Francuska (5 delegata), Italija (5 delegata), Japan (5 delegata), Kanada (2 delegata), Australija (2 delegata), Južna Afrika (2 delegata), Novi Zeland (1 delegat), Holandija (2 delegata), Indija (2 delegata), Belgija (2 delegata), Bolivija (1 delegat), Brazil (3 delegata), Kina (2 delegata), Kuba (1 delegat), Ekvador (1 delegat), Grčka (2 delegata), Gvatemala (1 delegat), Haiti (1 delegat), Hedžas (2 delegata), Honduras (1

bila je jedina oznaka prisustva Crne Gore na svim sjednicama, od svečanih do plenarnih. Ovakvo rješenje je, u suštini, značilo podršku politici „svršenog čina” i stavu oficijelne Srbije, odnosno delegacije KSHS, koja je smatrala da je ovo pitanje riješeno odlukama Podgoričke skupštine i da je Crna Gora sastavni dio Srbije, koja se, kao takva, ujedinila sa ostalim djelovima koji su bili pod vlašću Austro-ygarske. Sve vrijeme trajanja konferencije vođena je bespoštedna kampanja delegitimizacije zvanične Crne Gore, čiji su nosioci javno bili Crnogorci, a stvarno Nikola Pašić, predsjednik jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira i srbijanski, odnosno jugoslovenski politički krugovi koji su dokazivali nelegitimnost zahtjeva crnogorske emigracije, koja je upravo u međunarodnoj zajednici i obećanjima Francuske, a potom i drugih velikih sila, pothranjivala iluziju o poništenju odluka Podgoričke skupštine. Toj velikoj diplomatskoj igri, u kojoj se iznova prekrajala karta Evrope i svijeta, crnogorska emigracija nije bila dorasla. Pokazalo se da su odluke koje je povlačila zvanična Crna Gora u drugoj deceniji dvadesetog vijeka bile ili zakašnjele ili kratkovide, te da joj je u završnici diplomatskog raspleta jedini argument bilo ono što je u politici raspodjele interesa najbezzvrednije: moral i pravda. Završetak rata, odluke Podgoričke skupštine, Božićna pobuna i početak Konferencije mira u Parizu „pretekli” su inertnu vladu Evgenija Popovića. Početak najznačajnijeg međunarodnog skupa zatekao je crnogorsku emigraciju bez predsjednika vlade. Evgenije Popović se povukao u Rim neposredno poslije odluka Podgoričke skupštine i pokazivao da nema namjeru da se vrati u Pariz. O razlozima njegove ostavke dosta se spekulisalo, od toga da se nije slagao sa politikom kralja Nikole, o čemu ne postoji niti jedan dokument,⁴⁰ do tvrdnji da je bio ucijenjen od masona kojima je pripadao, a koji su donijeli odluku o nestanku Crne Gore.⁴¹ Vrlo ubjedljivo zvuči argumentacija da se tadašnji predsjednik crnogorske vlade Evgenije Popović politički pasivizirao poslije odluke Velike masonske lože u Parizu u oktobru 1918, o tome da se Crna Gora

delegat), Liberia (1 delegat), Nikaragva (1 delegat), Panama (1 delegat), Peru (1 delegat), Poljska (2 delegata), Rumunija (2 delegata), Srbija (3 delegata), Siam (2 delegata), Cehoslovačka (2 delegata), Urugvaj (1 delegat).

⁴⁰ Evgenije Popović je sve vrijeme ostao u egzilu uz vladu i kralja Nikolu.

⁴¹ Vidi opširnije: Rastoder, Šerbo, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, 131–140.

priponi Srbiji. Zanimljivo svjedočanstvo u tom smislu ostavio je Jovan Plamenac u pismu kralju Aleksandru od 31. I 1925. godine.⁴²

...Čast mi je napomenuti Vašem Veličanstvu, da je, u mjesecu oktobru 1918. održala u Parizu, Glavna masonska loža, jednu svoju sjednicu. Na njoj je uzeo učešće i tadašnji predsjednik crnogorske vlade Eugenije Popović. Tu su bili prisutni i još dva crnogorska aktivna ministra, kao i dva crnogorska činovnika. Na toj sjednici su uzeli učešća i izvjesni srbijanski masoni pored naravno Francuza i drugih. Bilo je postavljeno pitanje, od strane predsjedavajućeg: Da li bi trebalo dozvoliti da se vaspostavi Kraljevina Crna Gora, kao što su vaspostavljene Belgija i Srbija, ili ne? Otvorena je bila diskusija. Ovi crnogorski masoni očajnički su se borili i dokazivali prava Crne Gore na vaspostavu, ali većinom glasova je odlučeno, da se ima Crna Gora uništiti u korist Srbije! Kad je donesena ova i ovakva odluka, plakao je Eugenije Popović. Molio je, da se ublaži ta odluka. Ali nije ništa pomoglo. Čak, šta više, zaprijetilo mu se, ako se dozna da on, poslije ovemasonske odluke, radi što u korist vaspostave Crne Gore, da će prema njemu kao članu biti primijenjene najstrožije masonske sankcije. A među te sankcije spada i osuda na smrt. Isto tako zapriječeno je i ostalim prisutnim crnogorskim masonima. Svi su tada izjavili, da će poštovati rečenu odluku. Ne samo to, nego su i morali obavještavati masonsku ložu neposredno ili posredno što bi išlo u korist Kraljevine Crne Gore, kako bi mogla loža preduzeti blagovremene kontra-korake protivu Crne Gore i protivu ljudi, koji rade u njenu korist. Morali su svi Crnogorci na ovaj način špijunirati svoju rođenu otadžbinu i izdavati njene bitne interese, da bi bila što prije zadavljena. Svi francuski državnici na čelu sa tadašnjim predsjednikom Republike Poenkarejom i svi njeni najugledniji đenerali, kao Foš, Saraj, Franše de Epere bili su u to vrijeme članovi Velike Masonske lože u Parizu. Svi italijanski državnici, na prvom mjestu sa grofom Sforcom, bili su masoni. Isto tako i svi državnici Velike Britanije bili su članovi masonerije. Svi najugledniji državnici, političari, oficiri i gotovo listom činovništvo Srbije, njeni industrijalci, trgovci, bankari i td. bili su članovi masonerije.

Objašnjavajući prethodno citirane navode, Jovan Plamenac zaključuje:

⁴² *Ibid*, 224–225.

...I tako, naprimjer, francuski i srbijanski političari radili su na uništenju Crne Gore ne samo iz svojih državnih interesa, nego i radi toga što su morali da izvrše nalog rečene masonerije. Pa i sami italijanski političari, ma da su i neki od njih bili ubijedeni da interesi njihove države ne nalažu da bude Crna Gora uništena, ipak, su morali raditi na rečenom zločinu. Kod masonerije i njihovih članova važi pravilo, da sve, pa i pojedini životi, moraju biti žrtvovani u interesu masonerije. To je zakon nad zakonima. Međutim, ni kralj Nikola, niti nijedan od najuglednijih tadašnjih crnogorskih državnika nije bio član masonerije. Internacionalna masonerija, kao što vidimo, osudila je Crnu Goru u godini 1918. na smrt. Otuda gdje je god Crna Gora zakucala na vrata, naišla ih je zatvorena. Dakle, svi oni, koji su radili na uništenju Crne Gore bili su izvršioци volje internacionalne masonerije.

Postavlja se pitanje da li su prethodno citirani Plamenčevi navodi plod omiljene balkanske „teorije zavjere” kojom se najlakše pravda neuspjeh, ili imaju stvarno uporište u činjenicama. Jedan od rijetkih istraživača uloge francuskih masona u stvaranju jugoslovenske države, Dimitrije Dimo Vujović, u svojoj studiji⁴³ o masonima i njihovoj ulozi u stvaranju jugoslovenske državne zajednice o navedenim pitanjima piše uopšteno, bez iscrpnijeg osvrtu na odnos prema Crnoj Gori i u ravni odnosa masona prema jugoslovenskom pitanju uopšte. Pored ostalog, autor navodi da su francuski masoni bili žestoki protivnici pregovora o separatnom miru, koji su na inicijativu pape Benedikta XV vođeni posredstvom Siksta Burbonskog sa Austrougarskom tokom 1917. i da su se već tada izjašnjavali za razbijanje Austrougarske i u vezi s tim za stvaranje jugoslovenske države. Navedeni stavovi snažno su afirmisani na Kongresu masona savezničkih i neutralnih zemalja, održanom u junu 1917. godine.⁴⁴ Objašnjavajući vezanost srpskih i francuskih masona, autor navodi da je ona postala intenzivnija posebno poslije 1916. godine, kada je u Francusku došao veliki broj srpskih masona. Od tada je masonska aktivnost u korist jugoslovenskog pitanja postala organizovanija i uspješnija. Srpski masoni su u Francuskoj organizovali i rad Vrhovnog savjeta Srbije, čije

⁴³ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, *Francuski masoni i jugoslovensko pitanje*, Beograd, 1994.

⁴⁴ *Ibid*, 248.

je sjedište bilo u Marselju. Beogradska loža *Ujedinjenje* bila je direktno vezana za ložu Veliki orijent Francuske. Kao najznačajniji akt francuskih masona autor naznačava rezoluciju usvojenu poslije predavanja masona dr Hinka Hinkovića u martu 1917. godine, u kojoj je snažno podržana želja ...*Jugoslovena Austro-Ugarske da se ujedine sa njihovom braćom po rasi iz Srbije i Crne Gore u jednu nacionalnu, demokratsku nezavisnu državu.*⁴⁵ Inače, odnos prema Crnoj Gori nešto konkretnije je naznačen kroz formulaciju: *Srpski masoni u Francuskoj vodili su borbu protivu separatističkih težnji crnogorskog kralja Nikole, u čemu su ih pomagali francuski masoni, organizovanjem predavanja u Velikom orijentu na tu temu... Kada je zajednička jugoslovenska država proglašena, trebalo je to djelo braniti i zalagati se da ga priznaju velike sile. U tome je trebalo da odigraju ulogu i francuski i drugi masoni, pa su ih jugoslavenski masoni o tom problemu obavijestili brošurom 'Nacionalni zahtjevi Srba, Hrvata i Slovenaca', čiji je autor mason, Srbin Dušan Tomić, član francuske lože 'Cosmos' i za koju je predgovor napisao francuski general Penje.*⁴⁶ Pojedinačno, kao masoni navode se članovi Jugoslovenskog odbora: dr Hinko Hinković, dr Franko Potočnjak, dr Dinko Trinajestić, Ivan Meštrović, dr Niko Županić, dr Nikola Stojanović, dr Milan Srškić, Veljko Petrović, dr Ljubo Leontić, Drago Marušić, dr Dušan Vasiljević, dr Milan Marjanović, Jovo Banjanin, Bogumil Vošnjak. Od Srba iz Srbije navode se dr Boža Marković i dr Pavle Popović.⁴⁷ Autor ukazuje i na to da se naklonost francuskih masona srpskim masonima i njihovoj borbi protiv režima kralja Nikole jasno očitovala kroz predavanja i aktivnosti koje su organizovane u loži Veliki orijent Francuske. U tom smislu posebno izdvaja dva predavanja: prvo je 24. septembra 1918. godine, pod naslovom *Crna Gora (Montenegro)*, održao Srbin dr Sava Petrović, inače član jedne francuske masonske lože; a drugo, nazvano *Crna Gora poslije rata (Le Montenegro apres la guerre)*, 5. novembra 1918. godine održao je Andrija Radović, predsjednik Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje. To što je govornica ustupana samo zagovornicima bezuslovnog ujedinjenja jasno ukazuje na naklonost francuskih masona. Tek poslije više od godinu dana po ujedinjenju, kada je ono postalo svršena stvar, crnogorskim masonima

⁴⁵ *Ibid*, 248–249.

⁴⁶ *Ibid*, 254–255.

⁴⁷ *Ibid*, 194.

dozvoljeno je da svoje poglede iznesu pred jednom masonskom ložom u Parizu. To je bila loža Italija, koja je djelovala pod pokroviteljstvom Velike lože Francuske i u kojoj je 10. maja 1920. održao predavanje dr Pero Šoć, crnogorski ministar, mason. U tom predavanju Šoć je iznio stavove kralja Nikole i njegove vlade o ujedinjenju Crne Gore i Srbije i o aktuelnoj situaciji u Crnoj Gori. Poslije tog predavanja loža Italija jednoglasno je usvojila zaključak: *Loža Italija, sjećajući se hiljadugodišnje nezavisnosti Crne Gore, žrtava koje je dobrovoljno i velikodušno prihvatila za vrijeme svjetskog rata na strani saveznika, zabrinuta zbog zlostavljanja i akata barbarstva, koji su načinjeni i još uvijek se čine od srpskih okupacionih trupa, traži da, kao što je već urađeno za Belgiju i Rumuniju, budu primijenjene odredbe mirovnog ugovora koje garantuju potpunu restauraciju Crne Gore i apeluju na italijansku vladu da interveniše čitavom svojomsnagom i moći, da crnogorska teritorija bude evakuisana od srpskih trupa i plemenitom narodu Crne Gore bude vraćeno puno uživanje svoje istorijske nezavisnosti, neophodne garancije balkanskog mira i sigurnosti same Italije.* Navedeni zaključak loža je 28. maja 1920. godine uputila predsjedniku italijanske vlade Nitiju, moleći ga da ga uzme u razmatranje.⁴⁸

Kada se analizira ogromna dokumentacija koja se tiče *međunarodnog konteksta crnogorskog pitanja*, može se zaključiti sljedeće: zvanična Crna Gora nije imala podršku niti od jedne velike sile, pa čak ni od Italije za koju se spekulisalo da stoji iza ambicije „zvanične” Crne Gore o obnovi države. Pri tome se prećutkuje da je Italija bila članica pobjedničke koalicije (zemalja Antante), da je i njena vojska učestvovala u proboju Solunskog fronta i da je crnogorsko pitanje koristila samo kao pregovarački ulog u sporovima s novostvorenom jugoslovenskom državom. Trebalo je da prođe skoro čitav jedan vijek da neki od glavnih aktera ove međunarodne zavjere priznaju svoju grešku. To mogu samo veliki i to može Francuska, dok ćemo, izgleda, čekati još čitav jedan vijek da to priznaju oni bliži Crnoj Gori, pa čak i neki u njoj.

Naime, 21. aprila 2017. godine u Ministarstvu spoljnjih poslova Francuske uručeno je priznanje „Legija časti” princu Nikoli Petroviću, praunuku kralja Nikole. Tim povodom direktorica za kontinentalnu Evropu u Ministarstvu spoljnjih poslova Francuske, g-đa Florans Manzen (Florence Mangin), imala je potrebu da u ime Francuske kaže sljedeće:

⁴⁸ *Ibid*, 224–225.

Stalo mi je prije svega da Vam kažem da ovdje u Kej Dorseju (Ministarstvu inostranih poslova Francuske) smo imali neku vrstu drevnog moralnog duga prema vašoj porodici. Neću podsjećati na čitavu istoriju Vaše zemlje koja se, sama na jugoistoku Evrope, pobjedonosno odupirala tokom više od tri vijeka otamanskim pritiscima. Ali i pored toga mi smo ovdje, među ovim zidovima, u pobjedničkoj euforiji 1918, žrtvovali Kraljevinu Crnu Goru onome što cinično zovemo 'viši interesi' (podv. R. Š.). Vaš prađed, kralj Nikola, je od samog početka rata 1914, bio saveznik koji se hrabro borio protiv brojčano nadmoćnog neprijatelja, ali je bio loše nagrađen, na Versajskoj mirovnoj konferenciji je to zaboravljeno. Odlučili smo u tom periodu da rekonstruišemo jednu novu Evropu i da stvorimo veliku Jugoslaviju koja je trebalo da postane stub jednog novog i jakog političkog i vojnog saveza, Mala Antanta, predodređena da se suprostavi svim osvetničkim i revizionističkim pokušajima onih koji su prethodno potučeni. A to je učinjeno na vašu štetu. Uzimajući za izgovor sjednicu jedne skupštine na brzinu sazvane i jednog 'referenduma' organizovanog u Vašoj zemlji, takodje, na brzinu, naš tadašnji ministar, Stefen Pišon, je bio zadužen da ovako kralju objavi užasnu vijest, a to je da 'pošto se vaš narod izjasnio, Vlada Republike Francuske nije više vidjela razloge zbog kojih bi nastavila da održava odnose sa Njegovim Veličanstvom kraljom Nikolom i njegovom Vladom.' Suveren koji je odabrao upravo našu zemlju da u njoj nastavi borbu i da zastupa interese CG sa Vladom koja je sa ministrima vijećala u Neiju.⁴⁹ Dakle, u ovom zvaničnom obraćanju potomku crnogorske dinastije, više nego eksplicitno, objašnjeni su motivi i razlozi tadašnjeg „žrtvovanja Crne Gore” „višim interesima”. Da li to može biti „utjeha” za „porožene”? Može u mjeri značenja naknadne spoznaje. Ona ne mora biti jedina i neporeciva „istina”, ali ubjedljivo govori da su sve naše „istine” bile prilagođene potrebama vremena. U istorijskoj nauci ne postoji „revizija” kao naučni metod, ali postoji stalna potreba preispitivanja i provjeravanja dosegnutih znanja. Nema veće „kazne” u nauci od iluzije da posjeduješ odgovore na sva pitanja jednom za svagda. Zato se istorija ne može napisati. Ona se piše.

⁴⁹ Govor Florans Manzen (Florence Mangin) čuva se u Ministarstvu spoljnjih poslava Frncuske i u Arhivi Fondacije „Petrović”.

SOCIJALNO-EKONOMSKI STATUS DINASTIJE PETROVIĆ — PITANJE KONFISKOVANE IMOVINE

Na V sjednici, održanoj 16/29. novembra 1918. godine, Podgorička skupština je, pored ostalih, na prijedlog Janka Spasojevića donijela i odluku koja je glasila:

*1. Da se pokretna i nepokretna imovina bivšeg kralja Nikole Petrovića Njegoša, i njegove dinastije, u Crnoj Gori konfiskuje u korist naroda. 2. Da se za svagda zabrani ulazak u našu zemlju predašnjem kralju Nikoli Petroviću Njegošu, a tako i svim članovima njegove dinastije.*⁵⁰

Navedena odluka motivisana je uvjerenjem Velike narodne skupštine u Crnoj Gori, svjesne *političke i krivične odgovornosti bivšeg kralja Nikole pred svojim narodom, iz političkih pobuda, rukovođena uz to savješću i uvjerenjem opštim narodnim, da imanje bivšeg kralja Nikole je jedna nasilna otimačina narodne imovine...*⁵¹ Na taj način konfiskovana je cjelokupna imovina dinastije Petrović, revolucionarnom metodom organa koji nije imao nikakav revolucionarni legitimitet i kredibilitet. Iz rasprave koja je prethodila pomenutim odlukama uočava se da je ona uslijedila kao kazna za *izdajnika*⁵² i *veleizdajnika*.⁵³ Rijetki glasovi upozoravali su da aktu konfiskacije mora prethoditi kvalifikacija skupštine o kralju Nikoli kao *izdajniku*, te bi zato bilo neophodno obrazovati sud koji bi to i dokazao.⁵⁴ Na takva upozorenja uslijedila bi konstatacija: *Ovdje je*

⁵⁰ Dio ovog poglavlja objavljen je i u: Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu — suton jedne dinastije, Dinastija Petrović Njegoš I–III*, CANU 60, 2002, II, 227–303.

⁵¹ Vidi: D. Vujović, *Podgorička skupština*, Zagreb, 1989, 272.

⁵² *Ibid*, 266; Milutin Lopičić: *...Ja mislim da nije dovoljno riješiti pitanje krune i imanja takvoga čovjeka koji je izdajnik i kome se kao takvom zna šta ga čeka.*

⁵³ *Ibid*, 267; Velimir Jojić: *...Ja mislim da se sa imanjem raskralja Nikole ima postupati kao sa imanjem svih veleizdajnika, to jest da se proglasi državnom imovinom...*

⁵⁴ *Ibid*. Risto Vujačić: *...Ako je samo detronizacija, onda mu imanje ne možemo konfiskovati, tek kad ga Narodna skupština oglasi izdajnikom, i pošto se to formuliše onda mu možemo sve oduzeti... Ja mislim da bi se trebao obrazovati sud da on likvidira sa njegovom imovinom, ako se osuđuje kao krivac.* *Ibid*, 270; Dušan Matanović: *Konfiskacija ili zaplena imanja jest imovinska kazna koja se primjenjuje isključivo kod političkih zločina, te prema tome moralo bi ovoj kazni prethoditi suđenje i presuda, stoga*

*princip: mi smo revolucionarna skupština, koja zakone provodi silom,*⁵⁵ pa ne treba imati obzira prema takvim vladarima koji su radili protivzakonito i izdajnički.⁵⁶ Pojedinci su čak tražili i osudu na smrt za kralja Nikolu,⁵⁷ kojeg treba osuditi kao *najvišeg našeg neprijatelja*, ali se od njega ne smije napraviti mučenik *kao što su to uradili boljševici sa Nikolom II.*⁵⁸ Zatim bi se konstatovalo da su *saveznici omogućili da slobodno radimo, pretresamo ova pitanja, kao odgovornost vladara Crne Gore* i da smo ga *već osudili i svrgnuli kao veleizdajnika.*⁵⁹ U svakom slučaju, poslije duže rasprave, na pitanje predsjedavajućeg (Savo Cerović): *Ko je protiv neka ustane*, nije ustao niko, bar prema zapisniku, što je značilo da je odluka jednoglasno usvojena. Time je Velika narodna skupština svoju političku presudu *vleizdajniku* kralju Nikoli proširila na čitavu dinastiju, a kao *logična kazna* uslijedila je i konfiskacija cjelokupne imovine.

Konfiskacija imovine kao kaznena mjera, iz poznatih primjera u istoriji, najčešće je preduzimana prema državnim neprijateljima, odnosno prema pojedincima i institucijama koji su bili optuženi za slično djelo. Treba podsjetiti da npr. slična mjera nije preduzeta prema Obrenovićima u Srbiji, čiji je posljednji vladar sa svojom suprugom svirepo ubijen u zavjeri 1903. godine. Postavlja se pitanje: *Šta je konfiskovano?* U aktima Podgoričke skupštine nema takvog popisa, te se teško može zaključiti šta se podrazumijevalo *pod pokretnom i nepokretnom* imovinom dinastije Petrović. Cjelokupna nepokretna imovina dinastije Petrović je, na

moglo bi biti govora tek ako se načelno riješi stavljanje pod sud bivšeg kralja, sadašnjeg građanina Nikole M. Petrovića...

⁵⁵ Ibid, 268; Ljubo Glomazić potom navodi: *Ako kralj Nikola ne odgovara kao kralj, on može odgovarati kao građanin.*

⁵⁶ Ibid, 269; Janko Spasojević: *...Narodna skupština, u ime reda i mira, treba da konfiskuje imanje kralja Nikole. Ne smijemo mi staviti ogranak u našu kuću radi jedne forme. Potom je Spasojević predložio: Da se konfiskuje sve imanje kralja Nikole u Crnoj Gori i da mu se zabrani ulazak u Crnu Goru i Srbiju za svagda.*

⁵⁷ Ibid, 270; Nikodim Cemović je navodio: *...Pozivanjem na pravne teorije hoće da se naglasi da se nijesmo skupili na osnovu zakona. Skupili smo se na osnovu narodne volje.*

⁵⁸ Ibid, 270; Mihailo Božović je potom rekao: *On je zbog svog držanja u toku cijele svoje vladavine zaslužio ovakvu kaznu, ali mi ipak nijesmo suvereni da ga odmah osudimo i konfiskujemo mu imanje.*

⁵⁹ Ibid, 271; Milosav Raičević izvodi stav iz prethodnih odluka Skupštine od 13/26. novembra 1918: *U rezoluciji smo ga osudili kao izdajnika i u ime srpskoga naroda u Crnoj Gori da mu zabranimo ulaz u Crnu Goru i da mu imanje konfiskujemo.*

osnovu naprijed navedenih odluka, predata Ministarstvu unutrašnjih djela KSHS, a potom Ministarstvu finansija (Upravi državnih dobara), koje je imovinu inventarisalo i njome upravljalo. Pokretna imovina, koju je činilo pokućstvo, srebrnine, odijela, oružje i druge dragocjenosti, čuvala se dijelom u trezorima Hipotekarne banke i dijelom u objektima u kojima je zatečena.⁶⁰ O upotrebi arhiva i tih dragocjenosti vlada KSHS donijela je posebno rješenje 27. VII 1925. godine.⁶¹ Za sudbinu navedene imovine značajna je još jedna odluka Podgoričke skupštine, donijeta na sjednici 6. februara 1919. godine, *da se familijama poginulih i umrlih boraca za građanske slobode odredi novčana pomoć jednom za svagda u iznosu od 750.000 i podmiri iz zaplijenjene imovine*, kao i odluka donijeta na sjednici 9. februara *da se iz dobara biv. kralja Nikole odredi suma od 2.000.000 za školovanje omladine*.⁶² Pri tome se dobra kralja Nikole, kod ujedinitelja obavezno kvalifikovanog kao *izdajnika*, nijesu u tretmanu izdvajala od ostalih dobara članova dinastije. A prema jednom kasnijem popisu, to su bili:⁶³

1. *Stari dvor bivšeg kralja Nikole sa dotičnim prostorijama i avlijom na Cetinju, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;*

2. *Novi dvor prestolonasljednika Danila sa dotičnim prostorijama i avlijom na Cetinju ubaštinjeno na ime knjaza Danila;*

3. *Dvospratna manja zgrada u kojoj je stanovao bivši princ Petar sa pripadajućom avlijom na Cetinju, ubaštinjeno na ime princa Petra;*

4. *Dvorska kapela (crkva) u neposrednoj blizini starog dvora na Cetinju, ubaštinjena na ime kralja Nikole;*

5. *Velika dvorska štala sa garažom za automobile i dotičnim placem, ubaštinjena na ime kralja Nikole;*

6. *Park starog dvora, ubaštinjen na ime kralja Nikole;*

⁶⁰ AJ, 335, f. 4, Imovina bivše crnogorske dinastije.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.* Na ovu pomoć imala su prava familije kao nasljednici pojedinaca koji su umrli ili poginuli počev od 1904. godine, od smrti Miloša Šaulića, pa sve do ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Na sačinjenom spisku nalazila su se 52 imena. Pravo na pomoć imali su i invalidi borci protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja koji su učestvovali u gušenju pobune 1918. godine ili koji bi ostali invalidi u sličnim borbama od ujedinjenja. *Podjelu pomoći* određivao je naročiti odbor koji su sačinjavali: Andrija Radović, Mihajlo Ivanović, Lazar Damjanović, Risto Jojić i kom. Jovan Vuksanović.

⁶³ AJ, 335, f. 4, Podaci o dobrima biv. Crnogorske dinastije.

7. Park novog dvora, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;
8. Park princeze Ksenije na Cetinju, ubaštinjen na ime princeze Ksenije;
9. Dvorska livada 'Pod Grudom', na Cetinju, ubaštinjena na ime kralja Nikole;
10. Dvorsko imanje 'Belveder' (jedna porušena zgrada sa malo šume), ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
11. Dvospratna zgrada u kojoj je ranije postojala 'Ženska radnička škola';
12. Dvorac na Njegušima sa dotičnim prostorijama i avlijom na Njegušima ubaštinjen na ime kralja Nikole, koji je zidan sredstvima dinastije na imanju dobijenom u nasljedstvo i kupljenom od mještana;
13. Dvorsko imanje na Njegušima: livada i voćnjak ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
14. Zimski dvorac sa dotičnim prostorijama na Rijeci Crnojevića, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
15. Dvorsko dobro na Rijeci: park, bašta, livada i šuma, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
16. Kućište, pašnjak i šuma površine 19.543 m² u opštini Dub (Boka Kotorska), ubaštinjeno na ime kralja Nikole putem nasljeđa;
17. Zabran 'Biogradsko jezero' (šuma površine od 8 km², livada od 23 hektara i ribolov u Kolašinu, ubaštinjeno na ime prestolonasljednika Danila),⁶⁴
18. Novi dvor kralja Nikole sa dotičnim prostorijama, avlijom i parkom u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
19. Stari dvor kralja Nikole sa pripadajućim prostorijama i avlijom u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
20. Vodenica na rijeci Mrkošnici pod Trebjesom u Nikšiću, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
21. Struganica na Vidrovanu u Gornjem Polju sa pripadajućom baštom, ubaštinjena na ime kralja Nikole;
22. Zabran 'Trebjesa' (park i šuma) u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
23. Oranica, livada i voćnjak oko 'Trebjese', ubaštinjen na ime kralja Nikole;
24. Dvorsko imanje u 'Poviću' (šume i oranice) u Nikšiću, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;

⁶⁴ U napomeni stoji: Dobro je bilo narodno i dinastija ga je samovlasno prisvojila.

25. Zabran, šuma 'Morakovo' dužine 20 a širine 10 km sa 10 ha livade u Nikšićkoj župi, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;

26. Zabran, šuma 'Stoge' (Nikšićka duga) u dužini 7 a širini 6 km sa 8 hektara livade;⁶⁵

27. Dvorac 'Kruševac' princa Mirka⁶⁶ sa dotičnim prostorijama, parkom, oranicama, voćnjakom i livadom u Podgorici, ubaštinjeno na ime princa Mirka;⁶⁷

28. Dvorsko imanje 'Tiha' površine 2 ha livade u Podgorici, ubaštinjeno na ime princa Mirka;

29. Dvorac kralja Nikole u Danilovgradu sa dotičnom avlijom, ubaštinjen na ime kralja Nikole;⁶⁸

30. Dvorac 'Topolica' sa dotičnim prostorijama, parkom, voćnjakom, oranicama, livadama i pašnjakom površine 117.82 hektara u Baru, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;

31. Dvorac 'Rastislav' na Suki u Ulcinju sa pripadajućim parkom, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;⁶⁹

32. Dvorsko imanje 'Kaluđerovac' kod Vir Pazara (kuća, livada i voćnjak), ubaštinjeno na ime princeze Ksenije.⁷⁰

U dvorovima bivše dinastije Petrović čuvane su brojne dragocjenosti, namještaj, posude, slike, što je odmah poslije ujedinjenja raznošeno i uništavano. Poznato je da su Austrijanci, povlačeći se sa Cetinja, *netaknuto predali tamošnji dvor, sav njegov namještaj, svu dvorsku imovinu*.⁷¹ Znatan dio dvorskog namještaja našao se u raznim sreskim nadležstvima, policijskim

⁶⁵ U napomeni za dobra u Nikšiću i okolini stoji: *Godine 1877. prilikom osvajanja varoši Nikšića i okoline, od Turaka cela dobra biv. Dinastije, koja postoje u ovom okrugu a koja su imala biti narodna, prisvojio je i ubaštinio za sebe biv. Kralj Nikola, a docnije o svom trošku na njima je podigao zgrade pobrojane u ovom spisku.*

⁶⁶ Princ Mirko je umro u Beču 1918. godine.

⁶⁷ U napomeni stoji da je dvorac sa prostorijama podignut o trošku dinastije, a cijelo dobro kupljeno od mještana, po pogodbi.

⁶⁸ U napomeni stoji: *Sazidan o trošku dinastije, zemljište kupljeno.*

⁶⁹ Za dvorove u Baru i Ulcinju u napomeni stoji: Dvorove je o svom trošku podigla dinastija a zemljište kupila od dotičnih mještana.

⁷⁰ U napomeni stoji: *Ovo zemljište poklonjeno je biv. dinastiji od strane dotičnog plemena i ova docnije obradila o svom trošku.*

⁷¹ Balkan br. 128, 23. V 1921, 1, Namještaj crnogorskog dvora.

kancelarijama, čak i nadbiskupskim palatama.⁷² Već marta 1919. godine predsjednik barske opštine izložio je na javnoj prodaji pokretnu imovinu kralja Nikole iz dvorca u Baru.⁷³ Zabilježeno je da se kod zagrebačkih Jevreja moglo naći skupocjeno *srebreno posuđe iz trpezarije cetinjskog dvora sa graviranim dvorskim monogramima*.⁷⁴ To je mahom bilo skupocjeno posuđe, darovi stranih dvorova. Najskupocjeniji je *dar bio onaj što ga je Cesar Nikola II o Kraljevom jubileju 1910. poslao na Cetinje: reda servis od zlata i platine, sva posluga za 36 osoba*.⁷⁵ Skupocjeni klavir princeze Ksenije bio je prisvojio župan Zetske oblasti Vidoje Mišović, što je u javnosti izazvalo oštro protivljenje. Tim povodom je i napisano: ...*On je (Mišović — op. Š. R.) morao da povuče granicu između svoje i tuđe svojine jer kada može biti u Srbiji istorijska stvar preslica knjeginje Ljubice, zašto to ne bi bio i klavir princeze Ksenije*.⁷⁶ Od popisa inventara raspoložemo Inventarom stvari Ženske radničke škole *Princeza Jolanda* na Cetinju,⁷⁷ sačinjen 2. septembra 1919. godine. U inventar je upisano 212 predmeta. Pomenuti predmeti čuvani su u magacinu dvora na Cetinju sve do juna 1930. godine, kada je, po naređenju dr S. Švrljuge, ministra finansija KJ, trebalo da budu predati licu koje je posjedovalo punomoćje italijanske kraljice Jelene, kćerke kralja Nikole.⁷⁸ Takođe je iz državnog muzeja na Cetinju 1930. godine kuriru Ministarstva dvora u Beogradu predat

⁷² Vidi: Šerbo Rastoder, Jasmina Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski*, Budva, 1991, str. 78. Barskoj arcibiskupiji je na revers bio izdat dio namještaja iz dvorca u Baru, kao i dozvola da se presadi određeno drveće iz dvorskog parka. Namještaj je davan i sreskim načelstvima i školama.

⁷³ Bogumil Hrabak, *Poslednje godine...*, 106.

⁷⁴ *Balkan*, br. 128, 23. V 1921, „Nameštaj crnogorskog dvora”. Ovaj radikalski list, koji je izlazio Beogradu, za uništavanje, preprodaju i šverc dragocjenosti iz dvora optuživao je Izvršni narodni odbor, izvršni organ Podgoričke skupštine i tražio da se objasni gdje su dragocjenosti. *Crna Gora se nije ujedinila sa Srbijom putem revolucije, pa da bi se moglo reći da je ova progutala mnogu imovinu. Išlo je sve mirno, glatko, redovnim putem, i oni Crnogorci, koji su bili na čelu Izvršnog odbora, imali su punu i zakonitu vlast.*

⁷⁵ *Balkan*, br. 112, 23. V 1924, 2, „Pronađeno blago”. Pišući da je pronađeno dvorsko posuđe kralja Nikole u Zagrebu, list navodi da kraljevska porodica istovremeno živi u bijedi i da kralj Nikola i Milena, da nije bilo italijanskog dvora, ne bi mogli biti pristojno sahranjeni.

⁷⁶ *Crna Gora*, br. 20, 3. XII 1928, br. 20, 2, „Klaviraši”.

⁷⁷ AJ, 335, f. 4, Inventar stvari...

⁷⁸ AJ, 335, f. 4, Rješenje ministra finansija br. 21415 od 26. juna 1930.

pojas kraljice Milene (ženski pojas — ćemera — od srebra, sa zlatnim grbom i sa britvicom o dugom lancu. Pojas je na svilenoj crvenoj traci).⁷⁹

Poznato je da je dinastija Petrović, našavši se u egzilu, bila u cjelosti zavisna od finansijske podrške saveznika, prije svega Francuske i Velike Britanije. Kada je napustio Crnu Goru, kralj Nikola nije imao više nego 50.000 perpera u zlatu i 50.000 perpera u bonovima, po jednom,⁸⁰ odnosno 15.000 perpera u zlatu, po drugom izvoru.⁸¹ Subvencije saveznika bile su neuredne i, naravno, uslovljene, odnosno izvedene iz njihovih interesa i ciljeva. Zato priča o *parama*, bilo kao dio propagandne priče ili stvarne i realne ekonomske osnove, ima prevashodno politički kontekst.

Subvencije Francuske i Britanije poslije jednoipogodišnjeg zastoja tokom rata bile su obnovljene 1917. godine, dok je Rusija svoje subvencije ukinula 1916. godine i nikada ih nije više obnovila. Početnu sumu od 400.000 franaka Francuska i Velika Britanija su u 1917. smanjile na 200.000,⁸² s tim što od januara 1917. do septembra 1918. nije vršena nikakva uplata.⁸³ Subvencija je ukinuta 27. oktobra 1919. godine.⁸⁴ Od juna 1918. Italijani su počeli uplaćivati kralju Nikoli po 100.000 franaka mjesečno, s tim da crnogorska vlada ukloni postojeće „uskosti” svoje politike.⁸⁵

Navedena odluka francuske i britanske vlade o ukidanju subvencija značila je faktičko dovođenje kralja, vlade i relativno brojne crnogorske emigracije u gotovo bezizlazan položaj.⁸⁶ Istovremeno, snažna anticr-

⁷⁹ AJ, 335, f. 4, Državni muzej Cetinje, br. 309, od 12. juna 1930, Zapisnik o predaji; *Ibid.*, Načelnik odjeljenja Kat. i Državnih dobara, St. Radusinović — Ministru finansija, Beograd, 11. jula 1930.

⁸⁰ Ilija F. Jovanović-Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole, Uspomene iz mog života*, Cetinje, 1998, 135.

⁸¹ Giuzepe de Bajza, *La Questione montenegrina*, Budapest 1928, 37.

⁸² D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, 390.

⁸³ Vitni Voren, *Crna Gora — zločin Mirovne konferencije*, Podgorica, 2000, 48. Voren navodi: *Srbija je primala svoju naknadu redovno. A Srbi su davali manje iznose svakom Crnogorcu koji bi priznao srbijanskog suverena...*

⁸⁴ Vidi: *Crnogorski glasnik* (Detroit), 2. XI 1925; Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro, Documents officiels publies par le Ministere des Affaires Etranteres du Montenegro, Rome 1921, p. 192,196.

⁸⁵ Bogumil Hrabak, *Poslednje godine kralja Nikole, Kralj Nikola — ličnost, djelo i vrijeme*, CANU, I-II, 1998, 85.

⁸⁶ *Ibid.*, 392.

nogorska propaganda neprestano je širila vijesti o ogromnom bogatstvu kralja Nikole, njegovom raskošnom životu i velikim parama koje se vrte oko njega i njegovog dvora,⁸⁷ kao i oko njegovih sinova. Primjedbe na ponašanje kraljevih sinova imao je i prijatelj dinastije, kralja i Crne Gore, Aleksandar Divajn. Odgovarajući mu oktobra 1918. godine na primjedbu da se Petar i Danilo raskalašno ponašaju, Nikola je štitio svoje sinove: *Princ Petar upotrebljava za svoja mladalačka zadovoljstva ona sredstva koja mu po kraljevoj civilnoj listi pripadaju, iako ponekad dobije nešto od svoje brižne majke*. Ujedno je pokušavao da dokaže da je Petar dao mnogo dokaza lične hrabrosti i sposobnosti kao vojnik i oficir, ali da su ga *mrske insinuacije o nečasnoj ulozi, o kojoj se govori da je odigrao u toku rata, razočarale i obeshrabrile*. Danilo je pak patio od tifusa i bio veoma lošeg zdravstvenog stanja. Dobijao je apanažu od vlade i, po riječima kralja Nikole, još je *imao na raspolaganju bogastva svoje žene, pa može lijepo da živi*.⁸⁸

Predsjednik delegacije KSHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu u to vrijeme je obavještavao vladu u zemlji da je *Italija* stavila dvoru na raspoloženje velika novčana sredstva i svoju radiografiju za vezu s Barom. I Pašić, odlično obaviješten o dešavanjima na crnogorskom dvoru, gdje je imao svoje doušnike, ukazuje na to da je planirana vjeridba princeze Jolande, kćerke italijanske kraljice Jelene, sa britanskim princom Galeonom pokvarena zato što je Jelena *želelavezati pitanje Savojske dinastije sa dinastijom Petrovića*.⁸⁹ U želji da se na svaki način skine sa dnevnog reda crnogorsko pitanje i uopšte pitanje dinastije Petrović, pokušavana je raznim diplomatskim kanalima direktna nagodba sa pojedinim članovima dinastije. Srbijanski poslanik pri crnogorskom dvoru je, poslije odluka Podgoričke skupštine, ubjeđivao kralja Nikolu da bi u slučaju abdikacije

⁸⁷ Vidi: Balkan br. 117, 30. IV 1923, 1; Crna Gora, br. 28, 23. VII 1926, Odgovor Politici, Prestanite jednom sa sijanem mržnje i razdora... 'Prestonička' Politika, na žalost list vrlo rasprostranjen, od prvog dana ujedinjenja sistematski iznalazi i servira protivu Crne Gore i crnogoraca najodvratnije uvrede i laži, gdje ih je god ko napisao ili rekao, i te manije, koja je još prešla u strast, ne može izgleda nikako da se otrese...

⁸⁸ Vidi: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922, Aleksandar Devjn, branilac nezavisne Crne Gore u anglo-saksonskom svetu 1916–1920. godine*, Beograd, 1996, 268.

⁸⁹ AJ, 336, f. 25, Pašić — predsjedniku vlade, Pariz, 1. III 1919, No 415, Pašić takođe navodi *da se lansira vijest da je Jolanda zaljubljena u jednog Savojskog princa*; Vidi više: Niko Hajduković, n. d, 476–477.

*Srbija to bogato naknadila.*⁹⁰ Unuk kralja Nikole, regent Aleksandar, tokom svog boravka u Parizu februara 1919. godine, pokušao je da se susretne sa svojim dedom po majci. Do susreta nije došlo usljed uslovljavanja crnogorske strane da se regent Aleksandar primi u zvaničnu, a ne privatnu posjetu, uz prisustvo svoje vlade i da se taj čin shvati kao obnova diplomatskih odnosa prekinutih 28. decembra 1918.⁹¹ Tajni zvanični kontakti ipak su ostvareni početkom 1920. godine, kada je u Pariz, po nalogu beogradske vlade, doputovao vojvoda Živojin Mišić, koji je sa Jovanom Plamencom vodio povjerljive političke razgovore u domu A. Gavrilovića.⁹² Iako se o sadržaju ovih razgovora ne zna ništa do današnjeg dana, posredno se iz sekundarnih izvora može vidjeti jasna namjera beogradske vlade da nekom vrstom apanaže riješi crnogorsko dinastičko pitanje i izbjegne česte prigovore evropske javnosti zbog neriješenog socijalnog i političkog statusa Petrovića. Tim prije što je teška finansijska situacija crnogorskog dvora i vlade objektivno smetala svima.⁹³ Kralju Nikoli je zbog teške finansijske situacije crnogorska vlada ukinula

⁹⁰ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 231.

⁹¹ Vidi: Ilija Jovanović-Bjeloš, n. d, 149. Jovanović navodi da je bivši srbijanski poslanik pri crnogorskom dvoru Mihailović došao da traži audijenciju za regenta Aleksandra. Kralj Nikola mu odgovara da će mu sutra odgovoriti. Poslije konsultacije sa „domaćima” rješavaju da prime regenta Aleksandra u prisustvu svoje vlade. Korespondenciju povodom ovoga nesuđenoga susreta objavio je: *Glas Crnogorca*, br. 64, 1919, 2. Vidi: Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 469–473; B. Hrabak, n. d, 109/110; Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 243. S. Popović tvrdi da se radilo o kraljevoj podvali: da regent, dolazeći zvanično i priman zvanično, već samim tijem priznaje deda za Kralja i Gospodara C. Gore i da mu je regent kojem je odnio *Glas Crnogorca* u kojem je sve to bilo objavljeno rekao da mu je žao što kralj Nikola javno upotrebljava njegovu dobru želju za svoje ciljeve.

⁹² *Balkan*, 31. XII 1925, br. 358, 1, Podgorička Narodna Skupština, Odgovor J. S. Plamenca, biv. ministra predsjednika, povodom interpelacije g. R. Jojića, nar. poslanika; vidi: Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, 216.

⁹³ Vidi: Ilija Jovanović, n. d, 149/150; Opisujući finansijsko stanje dvora i vlade, autor navodi da je Jovan Plamenac u decembru 1919. putovao u London *ne bi li tamo izradio kakvu pomoć za kraljevsku porodicu i crnogorske izbjeglice, jer kraljevska porodica više nije mogla da živi u Parizu jer je finansijska mogućnost izdala, i tako se sprema da prijede u francuskoj rivijeri blizu Kana đe su se smjestili u jednoj vili za koju su plaćali tri hiljade franaka mjesečno...* *Balkan*, br. 117, 30. IV 1923, 1, Nađeno blago kralja Nikole, Objašnjavajući i osuđujući kampanju i priče o navodnom velikom bogatstvu kralja Nikole, ovaj list se nekoliko puta pozivao na izjavu jugoslovenskog poslanika

civilnu listu koja je iznosila 30.000 franaka mjesečno, zbog čega je bio primoran da prodaje dragocjenosti i traži pozajmice kod privatnih lica. Maja 1920. godine nije mogao da plati izdržavanje kola koja mu je svojevremeno Francuska dala na korišćenje. Poznato je da poslije ukidanja savezničkih subvencija kralj Nikola nije mogao platiti za oktobar 1919. godine hotel, te je u zalogu ostavio 50.000 zlatnih perpera, koji su, prema nekim izvorima, bili sve što je od novca iznio iz Crne Gore.⁹⁴ U jednom pismu dr Peru Šoću kralj Nikola opisuje finansijsko stanje sljedećim riječima: *...Nemaština! Kasa prazna! Potraživanja sa svake strane. Čuda, užas! Situacija je politička kao i finansijska neizbježna. Što će se, kako će se! ? Obrćaš se, siromaše, meni — mrtvoj i praznoj ruci. Ja ne žalim sebe no žalim one na stotine vapijuće bez ništa. Iscrpio sam i potonju paru, prodao sam i prodajem lične stvari i moje familije za svakodnevno izdržavanje...*⁹⁵ Kralj Nikola je u junu 1920. godine o svojoj teškoj finansijskoj situaciji pisao i francuskom predsjedniku vlade Miljeranu, navodeći da pravi lične zajmove i prodaje nakit i moleći ga da mu pomogne u dobijanju nekog kredita za koji bi kao zalogu nudio svoja imanja u Crnoj Gori.⁹⁶ Francuska je sve slične molbe odbijala. Prema crnogorskim izvorima, među brojnim i raširenim klevetama protiv Crne Gore bila je i ona da je kralj Nikola veoma bogat. *No, zna se daje kralj Nikola umro siromašan... i da je vodio život na kome mu ne bi pozavidio čak ni običan francuski građanin. Nije, na primjer, mogao imati na raspolaganju ni obične kočije za izlazak, iako je bio starac od osamdeset godina.*⁹⁷ Niko Hajduković pak svjedoči da je kralj Nikola imao toliko povjerenja u njega da mu je čak davao *sa povjerenjem neki predmet, lično njegov ili Kraljice da ga prodam i o cijeni nije pravio pitanja,*⁹⁸ i da je predao sudu personal Ustanove knjeginjice Ksenije, *zbog toga što je personal bez mog znanja i odobrenja,*

u Parizu Spalajkovića, da se u porodici kralja Nikole u Francuskoj *dnevno sirotinjski računalo na franke.*

⁹⁴ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, „Saveznici i crnogorske finansije 1914–1921”, Istorijski zapisi, 3, 1986, 92–93.

⁹⁵ Kralj Nikola, *Politički spisi*, Cetinje — Titograd, 1989, 495/6, Odgovor ministru Peru Šoću u vezi bezizlaznosti iz finansijskog ćorsokaka, Kan, 3/16. IV 1920.

⁹⁶ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, „Saveznici i crnogorske finansije 1914–1921”, *Istorijski zapisi*, 3, 1986, 95.

⁹⁷ Vidi: Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore, Bar, 2000, 103.

⁹⁸ Niko Hajduković, n. d, 493.

*kao nadležnog ministra, rasprodao cio inventar u namirnicama i robi, koji se zatekao na legeru u vremenu propasti Austrougarske.*⁹⁹ Vojvoda Simo Popović je, kada je riječ o kraljevom navodnom bogatstvu, što je bilo opšte mjesto u propagandi, decidan: *A rašireno je i utvrđeno mišljenje da je bogat. Mnogi su me to pitali o tome i ja sam im potvrđivao to mišljenje, i to da je mnogo bogat... Ja sam vjerovao i sada vjerujem, da je Kralj milionar, ne po pričanju i pretpostavkama, nego po onome što čisto znam.*¹⁰⁰

Teško finansijsko stanje dinastije Petrović, o kojem su najviše znali Francuzi, pa i ostali saveznici, uslovalo je njihov pojačan pritisak na Beograd da riješi ovo pitanje, što su smatrali obavezom nove države — Kraljevine SHS. I zaista, pod takvim pritiskom, kojem se, izgleda, poslije Rapala priključila i Italija, krajem 1920. godine vlada KSHS donijela je odluku da kralju Nikoli dodijeli godišnju apanažu od 300.000 franaka, koja je trebalo da teče od 1. oktobra 1920. godine.¹⁰¹ Prve vijesti iz Beograda o mogućem rješavanju pitanja apanaže za članove dinastije Petrović širene su krajem 1920. godine. Tada su neki beogradske listovi objavili da je vlada donijela odluku da se kralju Nikoli odredi apanaža od 300.000 franaka godišnje. Takva mogućnost izazvala je naglašenu nervozu i u krugovima crnogorske emigracije i među pristalicama bezuslovnog ujedinjenja u Crnoj Gori. Prva je reagovala vlada Jovana Plamenca zvaničnim kominikeom od 16. decembra 1920. godine, u kojem se komentariše vijest da je *srbijska vlada donijela odluku da ponudi Kralju Crne Gore 300.000 franaka godišnje, a da se ovaj odreče kraljevskih prava, koja su mu spojena sa Crnom Gorom. Mada je kralj. Kruna Crne Gore svojina crnogorskoga naroda, a ne Kralja Nikole, koji je samo njen nosilac; to je crnogorska Vlada ovlaštena, da izjavi u ime NJ. V. Kralja, da će svaka takva eventualna ponuda sa gnušanjem odbiti, jer je samo Biogradu bilo tradicionalno, da svoju čast i slobodu prodaje tuđinu za pare, a Crnogorci nijesu nikada vodili, niti će ikada voditi takvu nečasnu i nedostojnu trgovinu sa narodnim pravima.*¹⁰² Kasnije je emigrantska vlada bila svjesna da bi prihvatanje navedene

⁹⁹ *Ibid*, 486.

¹⁰⁰ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 268–269.

¹⁰¹ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, „Saveznici i crnogorske finansije 1914–1921”, *Istorijski zapisi*, 3, 1986, 95.

¹⁰² DACG, FEV, MID, Rim, 1919/20, Kominike predsjednika ministarskog savjeta i ministra spoljnih poslova J. S. Plamenca, Rim, 16. XII 1920.

ponude značilo i priznavanje faktičkog stanja, posebno u uslovima kada su, poslije novembarskih parlamentarnih izbora 1920. godine, Francuska i Engleska povukle svoje predstavnike s crnogorskog dvora.¹⁰³ Uz to su ove vijesti veoma negativno uticale na borbeni duh i moral crnogorske vojske u Gaeti. Tim se povodom Ministarstvo vojno obratilo Komandi crnogorskih trupa dnevnom naredbom, u kojoj se navodi da je odluka koju je početkom decembra 1920. godine donijela *vlada Srbije* da se kralju Nikoli izdaje na ime godišnje apanaže ona ista suma od 300.000 koju je primao u Crnoj Gori, s tom razlikom što bi se sada primala u francima, *drska i kukavička*, usmjerena obmanjivanju svjetskog javnog mnjenja, da pokaže da je crnogorsko pitanje svršeno, da je *ono dinastičko pitanje, a ne čisto naroda kao što je to u stvari... Vlada Srbije htjela je ovim ubiti svaku nadu kod crnogorskog naroda da će Crna Gora ikad uskrsnuti i tim slomiti njegov otpor, koji je svakog dana sve silniji*. Navodeći da je kralj odbio tu ponudu i da se tim povodom šire neistine, ponavlja se odlučnost kralja i vlade da *neće popustiti nikad, ni pred najvećim žrtvama u borbi za ČAST, PRAVO i DOBRO dobre nam Crne Gore*.¹⁰⁴ Slično piše i Jožef Bajza, navodeći da je poslije Rapala Italija napravila odlučan i radikaln zaokret u crnogorskoj stvari, te da je potom kralju Nikoli ponuđena apanaža od 300.000 franaka godišnje *ako bi priznao aneksiju Crne Gore od strane Srbije. Kralj Nikola je s prezirom odbio takvu ponudu*.¹⁰⁵

Šerbo RASTODER

WHY DID THE MONTENEGRIN STATE „DISAPPEAR” IN 1918?

Summary

In this paper, the author, inspired by Norman Davies' book *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe* published in 2012 by Penguin Books, analyses the key causes for the disappearance of the Montenegrin state at the end of the First World

¹⁰³ Vidi: Le role...; *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar, 2000, 11–37; prevod zvanične publikacije objavljene 1921. u Rimu na francuskom.

¹⁰⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1354, str. 1656.

¹⁰⁵ Giuseppe de Bajza, *La questione Montenegrina*, Budapest, 1928. Jožef Bajza, *Crnogorsko pitanje* (priredili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica, 2001, 50. Bajza se u ovom slučaju poziva na pisanje zagrebačke štampe.

War. He found the key reasons explaining this phenomenon in four main issues: in the military, legal-political, international diplomatic and social aspects.

The military aspect of the problem offers an answer to the question: Was the creation of the Yugoslav state the result of the First World War and did Montenegro's „behaviour” in that war in any way run contrary to the interests of The Entente as the victorious coalition? In that respect, objections about the „insincere” governing of Montenegro, in particular by King Nikola during the war, about the alleged „womanly” defence of Mt. Lovćen described in the analyses of some researchers and official propaganda, and then about the alleged existence of a „secret agreement” and, in accordance with that, „secret negotiations”, are placed in the context of realism and the historical reality, which shows that the struggle by the allies „to the last Montenegrin soldier” was counted as a „sacrifice” made by Montenegro and its army, stretched across a front 500 kilometres long with the task of halting an armed force, which not even an army (the Serbian army) ten times as strong as the Montenegrin one could stop. The result: the Serbian army, the political leaders and the king „withdrew” to areas under the control of the Allies. The Montenegrin king, along with part of the government, withdrew, albeit without the army, which was a key fact in determining Montenegro's fate. The difference between the fates of Serbia and Montenegro was in the propaganda war, in which Petar Karađorđević „withdrew” while Nikola Petrović „fled”, as well as in the fact that the Montenegrin army covered the Serbian army's retreat until it became a „victim” of the futility of this action, understanding only too late that there was no one to protect its retreat, because it was the last army to remain on the front line.

The legal-political aspect of the problem includes answers to questions which initially seem trivial: Did a Montenegrin state exist in 1918 and who were the subjects of that state? Did it have a constitution, king, government and parliament? The issue was additionally trivialised by the blasphemous claim that, with its capitulation in 1916 (which was never signed), perhaps Montenegro ceased to exist? And apart from the fact that the answer to the previous questions provides a basic set of facts, the actual state was that Montenegro's territory at the end of the First World War was not renewed but rather occupied by the Allied armies (French, British, American, Italian and Serbian) which were under joint allied command based in Kotor (in previous Austro-Hungarian territory) under the command of the Eastern Army Group based in Constantinople, at whose head was General Franchet d'Espèrey. Analysis of the attempt to garner „legitimacy” for these illegal decisions shows that the contemporaries of the decisions were far more aware of their shortcomings than some later „interpreters” of these decisions.

The diplomatic and international context of the question deals with analysis of Montenegro's „empty seat” at the Paris Peace Conference and the waiting for almost 100 years for the Quai d'Orsée (France's Ministry of Foreign Affairs) to officially apologise to Montenegro and its dynasty at the unjust pragmatism in which one small state was „sacrificed”. And finally the socio-economic aspect attempts to answer the then key question for the future of Montenegro, the issue of its economic self-sufficiency as an independent state.